

บทที่ ๔

เศรษฐกิจพอเพียงกับพุทธธรรม

ในบทนี้จะเป็นการเปรียบเทียบว่าแนวทางหรือหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงกับหลักพุทธธรรมนั้นสอดคล้องกันหรือไม่อย่างไร และจะมีอะไรหรือไม่ที่พุทธศาสนาจะสามารถเสริมสร้างความแข็งแกร่งมั่นคงให้แก่เศรษฐกิจพอเพียง ผู้วิจัยมีสมมติฐานที่สำคัญอยู่ ๓ ประการคือ (๑) พุทธธรรมนั้นสอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง (๒) พุทธธรรมสามารถเป็นรากฐานของเศรษฐกิจพอเพียง (๓) พุทธธรรมจะทำหน้าที่เป็นฐานสนับสนุนให้เกิดความมั่นคงและยั่งยืนแก่เศรษฐกิจพอเพียงได้ผ่านทางวัดและพระสงฆ์ เราจะอภิปรายแต่ละประเด็นเป็นลำดับไปดังนี้

แนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนา

๔.๑ พุทธศาสนากับเศรษฐศาสตร์

คำสอนในพระพุทธศาสนานั้นโดยใจความสำคัญเป็นศาสนา ไม่ใช่ศาสตร์ ศาสนานั้นมีจุดหมายเฉพาะอย่างหนึ่ง ส่วนศาสตร์ต่างๆที่เรียนกันอยู่ในโลกปัจจุบันก็มีจุดหมายเฉพาะอีกอย่างหนึ่ง ในพระสูตร พระพุทธองค์ตรัสว่าสิ่งที่ทรงสอนมีเพียงเรื่องทุกข์และการดับทุกข์เท่านั้น^๑ ซึ่งจากที่กล่าวมานี้เราย่อมเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนามีจุดประสงค์เกี่ยวข้องกับการลดความทุกข์ในชีวิตมนุษย์เป็นหลัก และความทุกข์ที่ว่านี้ก็มี ความหมายชัดเจนว่าหมายถึงทุกข์จากการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เศรษฐศาสตร์นั้นเป็นศาสตร์สมัยใหม่แขนงหนึ่ง เนื้อหาว่าด้วยการจัดการทรัพยากรทั้งที่อยู่ในรูปเงินตราและที่อยู่ในรูปอื่นเช่นทรัพยากรธรรมชาติ เศรษฐศาสตร์ในแง่ที่เป็นศาสตร์เฉพาะนั้นก็เหมือนศาสตร์อื่นๆเช่นรัฐศาสตร์ สังคมวิทยา ศึกษาศาสตร์ ที่มีขอบเขตและเป้าหมายอยู่ที่การจัดการกับปัญหาเฉพาะบางด้านของชีวิตมนุษย์ เป้าหมายในการขจัดทุกข์ในชีวิตมนุษย์ตามทัศนะของพุทธศาสนานั้นอาจพิจารณาได้ว่าเป็นเป้าหมายเฉพาะก็ได้ แต่เป้าหมายเฉพาะของพุทธศาสนากับของเศรษฐศาสตร์ก็ต่างกันตรงที่เป้าหมายทางเศรษฐศาสตร์เกี่ยวข้องกับการจัดการปัญหาด้านวัตถุ (physical problem) ในขณะที่เป้าหมายทางพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับการจัดการปัญหาด้านจิตใจ (mental and spiritual problem)

จะอย่างไรก็ตาม คำสอนต่างๆในพระพุทธศาสนานั้นต่อมาได้มีนักวิชาการศึกษาเพื่อนำมาเป็นพื้นฐานของศาสตร์แขนงต่างๆ ทำให้แต่เดิมที่เนื้อหาของพุทธศาสนาที่ดูเหมือนจะไม่เกี่ยวข้องกับศาสตร์แขนงต่างๆเริ่มเกี่ยวข้องกับศาสตร์เหล่านั้นมากขึ้น เฉพาะในสังคมไทย เริ่มมีการแสวง

^๑ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรต้นตอปัญหา จันทรวารวรรค,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๕, หน้า ๓๘.

หาสิ่งที่เรียกว่าศาสตร์แนวพุทธเช่นรัฐศาสตร์แนวพุทธ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ศึกษาศาสตร์แนวพุทธ เป็นต้นมากขึ้น^๓ เฉพาะในส่วนของเศรษฐศาสตร์นั้นอาจกล่าวได้ว่าความสนใจที่จะเชื่อมโยงพระพุทธศาสนาเข้ากับศาสตร์แขนงนี้ในสังคมไทยดูจะก้าวหน้าไปมากกว่าความพยายามในการเชื่อมโยงพระพุทธศาสนาเข้ากับศาสตร์สาขาอื่น มีงานทางวิชาการโดยนักวิชาการไทยจำนวนหนึ่งที่พยายามนำเสนอว่าพระพุทธศาสนาจะให้คุณูปการอะไรบ้างแก่เศรษฐศาสตร์^๔

มีข้อที่น่าสังเกตว่า ในการนำเสนอว่าอะไรคือทัศนะทางเศรษฐศาสตร์ของพุทธศาสนานั้น นักวิชาการแต่ละท่านอาจมีวิธีในการนำเสนอความคิดที่ต่างกัน แต่ส่วนใหญ่ก็มีความคิดหลักบางอย่างร่วมกันเช่นเห็นว่าทัศนะทางเศรษฐกิจของพระพุทธศาสนาอยู่บนหลักการแห่ง “ทางสายกลาง” ของพุทธศาสนา ผู้วิจัยจึงขอเริ่มต้นด้วยการพิจารณาหลักทางสายกลางนี้ก่อน แล้วจึงจะนำเสนอว่า จากหลักทางสายกลางนั้น เราจะสามารถนำเสนอแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ที่คิดขยายความออกมาจากหลักทางสายกลางนั้นอย่างไรบ้าง

๔. ๕ หลักทางสายกลางของพุทธศาสนา

ทางสายกลางเป็นคำสอนสำคัญของพุทธศาสนา เป็นหลักการที่แทรกอยู่ในทุกคำสอน ที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต หลักทางสายกลางคือหลักที่เสนอความพอประมาณและพอดี พุทธศาสนาแสดงหลักทางสายกลางในฐานะหลักปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ หลักทางสายกลางนั้นประกอบด้วยองค์ประกอบ ๘ ประการ และองค์ประกอบทั้ง ๘ ประการนี้มีความสัมพันธ์กันดังนี้

ก. อริยมรรคมีองค์ ๘

ในมหาสติปัฏฐานสูตร มีคำอธิบายเกี่ยวกับหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์โดยผ่านกระบวนการของอริยมรรคมีองค์แปด ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขเป็นไฉน นี้คือมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ

^๓ เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้แต่พระไตรปิฎกเองก็เริ่มมีความคำริที่จะจัดทำในลักษณะที่เอื้อต่อการศึกษาเชื่อมโยงไปหาศาสตร์สมัยใหม่ ดังเวลานี้ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยกำลังจัดทำ “พระไตรปิฎกฉบับวิชาการสมัยใหม่” อยู่ ซึ่งคาดว่าจะตีพิมพ์ออกมาในเวลาอันไม่นานนี้

^๔ ตัวอย่างงานที่สำคัญในเรื่องนี้เช่น พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑); ปรีชา ช้างขวัญยืน, “ทุนนิยมกับพุทธศาสนา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา ๕ (มกราคม-เมษายน, ๒๕๔๕); อภิชัย พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๕); Somparn Promta, Economic Thought Based on Buddhism: The Case of Thailand. in Syed Farid Alatas and Others, eds., Asian Interfaith Dialogue: Perspectives on Religion, Education and Social Cohesion (Washington, D.C. : The World Bank, 2003).

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ก็สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ฯ สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ความดำริในการออกจากกาม ความดำริใน ความไม่พยายาบท ความดำริในอันไม่เบียดเบียน อันนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ฯ สัมมาวาจา เป็นไฉน การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ อันนี้เรียกว่า สัมมาวาจา ฯ สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติดีกในกาม อันนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ ฯ สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน อริย-สาวก ในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ ฯ สัมมาวายามะ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เกิดฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่ เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่ง ไพบูลย์ มีขึ้น เต็มเปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว อันนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ ฯ สัมมาสติ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และ โทมนัสใน โลกเสียได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ พิจารณา เห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และ โทมนัสใน โลกเสียได้ อันนี้เรียกว่า สัมมาสติ ฯ สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจาก อกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและ สุขเกิดแต่เวกอยู่ เธอบรรลุตติยฌาน มีความผ่อนคลายแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมี อุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌาน ที่พระ อริยทั้งหลาย สรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มั่งคั่ง มีสุข เธอบรรลุตตตถ- ฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ และดับ โสมนัส โทมนัสก่อนๆ ได้ มี อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ อันนี้เรียกว่า สัมมา สมาธิ ฯ คูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้ เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ฯ” ๔

จากข้อความในประไตรปิฎก นำไปสู่การเข้าใจในจริยมรรคมีองค์แปด(ในระดับของคน

๔ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรต้นตอปิฎก ที่ฉนิกาย มหาวรรคเล่ม๒ภาค๒.”พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๔๐๒, หน้า ๓๐๘.

ธรรมดาดังนี้)

๑. สัมมาทิฐิ คือ ความเข้าใจที่ถูกต้อง คือเข้าใจตามความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งหลาย เช่น ความเป็นจริงว่า คนเราต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา และมีทัศนคติที่ถูกต้องต่อสิ่งแวดล้อมรอบๆตัว เช่น เข้าใจถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย เป็นต้น ความเข้าใจที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐินี้ มีผลอย่างมากต่อการดำเนินชีวิต เช่น ผู้ที่มีสัมมาทิฐิในด้านของ หิริโอตตปปะจะเป็นคนที่ละเอียดและเกรงกลัวผลของความชั่ว จะดำเนินชีวิตด้วยความรอบคอบ ระมัดระวัง ไม่ประมาท ส่งผลให้ตนเองและผู้อื่นที่เกี่ยวข้องมีชีวิตอยู่ด้วยความสะดวกใจ ไม่ต้องอึดอัดคับข้องใจกาย มีชีวิตที่เป็นสุขได้ ส่วนผู้ที่เป็นมิฉชาติฐิ ในเรื่องบุญบาปนั้น มักจะไม่ห้ามตัวในการทำชั่ว นอกจากตนเองต้องรับผลกรรมชั่วที่ตนเองก่อแล้ว สังคมยังต้องรับผลกระทบจากกรรมชั่วนั้นด้วย สาเหตุสำคัญที่ทำให้สัมมาทิฐิเป็นแนวทางที่สำคัญที่สุดในหลักการของ มัชฌิมาปฏิปทาเพราะใจหรือความคิดเป็นตัวเริ่มต้น คือคนเราจะทำอะไรก็ตาม ใจต้องคิดที่จะทำก่อน จากนั้นกายจึงกระทำตาม ส่วนมิฉชาติฐินั้นมีนัยตรงกันข้าม

๒. สัมมาสังกัปปะ คือ ความคิดที่ถูกต้อง หมายถึงความถึง ความคิดที่จะโน้มนำไปสู่การกระทำที่ดี ที่ถูกต้อง คือ ความคิดที่จะไม่ล่วงเกินผู้อื่นในทางกาย ความคิดที่ไม่ประกอบด้วยความ พยาบาทหรือเบียดเบียนผู้อื่น เช่น การมีความคิดอยากช่วยเหลือผู้ที่มีความยากลำบากกว่าตนใน การดำเนินชีวิต เป็นต้น มิฉชาติฐินั้นมีนัยตรงกันข้าม

๓. สัมมาวาจา คือการมีศีลธรรมควบคุมความประพฤติทางวาจา การใช้คำพูดที่เหมาะสม กับกาลเทศะ พูดแต่ความเป็นจริง ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้อ ส่วน มิฉชาติฐินั้นมีนัยตรงกันข้าม

๔. สัมมากัมมันตะ คือ การมีศีลธรรมควบคุมความประพฤติทางกาย คือ ไม่กระทำการ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิฉฉาจาร ส่วนมิฉชาติฐินั้นมีนัยตรงกันข้าม

๕. สัมมาอาชีวะ คือ หาเลี้ยงชีพโดยตั้งอยู่บนความถูกต้อง ชอบธรรม คือ ไม่โกง ไม่ล่อลวง ไม่ตลบตะแลง ไม่ยอมมอมบตบในทางที่ผิด ไม่เอาลามต่อลาม เช่น ค้าขายด้วยความสุจริต ซื่อสัตย์ ไม่โฆษณาสินค้าให้ผู้คนหลงใช้ด้วยความมกมาย ไม่ใช่ความต้องการที่แท้จริง เป็นต้น

๖. สัมมาวายามะ คือ ความเพียรพยายามรักษาไว้ซึ่งความดี ทั้งกาย วาจา ใจ จากมรรคทั้ง ๕ ข้อที่กล่าวมาแล้ว

๗. สัมมาสติ คือ การมีความระมัดระวังให้สติจับอยู่ในความดี ความถูกต้อง

๘. สัมมาสมาธิ คือการแน่วแน่ หรือ บรรลุในความดี โดยมีผลมาจากมรรคทั้ง ๗ ข้อที่กล่าวมาแล้ว

ข. ความสัมพันธ์ระหว่างอริยมรรคมีองค์ ๘

ในบรรดาอริยมรรคมีองค์แปดนั้น สัมมาทิฐิมีบทบาทเป็นหลักหรือเป็นประธาน ดังพระพุทธพจน์ที่พูดถึงสัมมาทิฐิไว้ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๗ นั้น สัมมาทิฐิย่อมเป็นประธาน ก็ สัมมาทิฐิย่อมเป็นประธานอย่างไร คือ ภิกษุรู้จักมิจฉาทิฐิวามิจฉาทิฐิ รู้จักสัมมาทิฐิว่า สัมมาทิฐิ ความรู้ของเธอนั้น เป็นสัมมาทิฐิ ฯ”

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มีฉาทิฐิเป็นไฉน คือ ความเห็นดั่งนี้ว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มีผล สังเวทที่บวงสรวงแล้ว ไม่มีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำดีทำชั่วแล้วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีบิดาไม่มี สัตว์ที่เป็นอุปปาติกะไม่มี สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้โลกหน้าให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างเดียวตนเอง ในโลกไม่มี นี้มีฉาทิฐิ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฐิเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาทิฐิเป็น ๒ อย่าง คือ สัมมาทิฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ ๑ อย่าง คือ สัมมาทิฐิของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตระเป็นองค์มรรค อย่าง ๑ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธเป็นไฉน คือ ความเห็นดั่งนี้ว่า ทานที่ให้แล้ว มีผล ยัญที่บูชาแล้ว มีผล สังเวทที่บวงสรวงแล้ว มีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำดี ทำชั่วแล้วมีอยู่ โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามี บิดามี สัตว์ที่เป็นอุปปาติกะมี สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้โลกหน้าให้แจ่มแจ้งเพราะรู้อย่างเดียวตนเอง ในโลกนี้มีอยู่ สัมมาทิฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตระเป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญา ปัญญินทรีย์ปัญญาพละ รัम्म-วิจยสัมโพชฌงค์ความเห็นชอบ องค์แห่งมรรค ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่นี้แล สัมมาทิฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตระเป็นองค์มรรค ฯ ภิกษุนั้นย่อมพยายามเพื่อละมิจฉาทิฐิ เพื่อบรรลุสัมมาทิฐิ ความพยายามของเธอนั้นเป็นสัมมาวายามะ ฯ ภิกษุนั้นมีสติละมิจฉาทิฐิได้ มีสติบรรลุสัมมาทิฐิอยู่ สติของเธอนั้นเป็นสัมมาสติ ฯ ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะสัมมาสติ ย่อมห้อมล้อมเป็นไปตามสัมมาทิฐิของภิกษุนั้น^๕”

^๕ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๑๓๖, หน้า ๑๘๔.

กล่าวโดยสรุปคือ ความสัมพันธ์ของมรรคทั้ง ๘ ข้อนั้น ที่สำคัญคือ การจะดำรงอยู่ได้ขององค์มรรคแต่ละข้อนั้น จะต้องประกอบเข้ากัน(ห้อมล้อม)ไว้ด้วย องค์มรรค ๓ ข้อนี้เสมอ เช่น การจะมีและรักษาไว้ซึ่งสัมมาอาชีวะนั้น ขั้นที่ ๑ ต้องมีความรู้และเข้าใจว่าอาชีวะที่เป็นสัมมาและอาชีวะที่เป็นมิฉะนั้นคืออะไร คือมีสัมมาทิสฺฐิ ในสัมมาอาชีวะ ขั้นที่ ๒ จากนั้นต้องมีความพากเพียรพยายามที่จะรักษา สัมมาอาชีวะไว้ ไม่ให้ไหลไปในทางตรงข้าม คือมี สัมมาวายามะใน สัมมาอาชีวะ จากนั้น ขั้นที่ ๓ เมื่อมีการพยายามรักษาสัมมาอาชีวะไว้ได้ในระยะเวลาหนึ่ง ก็จะเกิดสภาพคงที่ใน ความดีหรือคือการบรรลุในสัมมาอาชีวะนั้นโดยอัตโนมัติ เกิดสัมมาสติ ในสัมมาอาชีวะนั้น เมื่อนั้น ก็จะสามารรถได้รับประโยชน์จากองค์ธรรมในข้อสัมมาอาชีวะได้

เช่นเดียวกันในองค์ธรรมข้ออื่นๆ ที่จะต้องมีองค์ธรรม ๓ ข้อ คือ สัมมาทิสฺฐิ สัมมาวายามะ และ สัมมาสติ ห้อมล้อม องค์ธรรม คือ สัมมาทิสฺฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ องค์ธรรมทั้ง ๕ ข้อนี้ยังสัมพันธ์ ในแนวที่เป็นสิ่งที่เป็นเหตุเป็นผลต่อกัน(หลักปฏิจจสมุปบาท) ดังนี้ เมื่อมีสัมมาทิสฺฐิ จะก่อให้เกิด สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะในที่สุด เช่น ผู้ที่รู้ว่าพ่อแม่เป็นผู้มีพระคุณ ก็มักมีความคิดที่มีความกตัญญู คิดทดแทนพระคุณ การใช้วาจาต่อท่านก็เป็นวาจาที่สุภาพอ่อนโยนพ่อแม่ฟังแล้วชื่นใจ มีความประพฤติที่เป็นคนดีอยู่ในศีลธรรม หาเลี้ยงพ่อแม่และทำกิจธุระแทนท่าน คงสติอยู่ในความดี ที่จะไม่ทำการใดๆ ให้พ่อแม่ร้อนใจ เป็นต้น

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่าสัมมาทิสฺฐินั้นเกิดจากใจที่คิดดี มีความเข้าใจและมีความตั้งใจที่ดี เช่น จะเริ่มทำธุรกิจ ก็ตั้งใจว่าจะทำด้วยความซื่อสัตย์ ทั้งต่อตนเองและผู้บริโภค เกิดสัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบหรือทัศนคติที่ดี หมายถึงความคิดที่เริ่มมีผลต่อผู้คนรอบตัวในทางที่ดี คือไม่คิดปองร้าย ทำลายใคร ไม่คิดพยายบาทอาฆาตจองเวรใคร เกิดการกระทำทางการที่เป็นรูปธรรมคือ พุทธิ (สัมมาวาจา) สัมมากัมมันตะ (มีศีลธรรมเช่นศีล ๕) และมีสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ คือมี การงานอาชีพที่ดี ไม่ผิดกฎหมายและศีลธรรม มีการดูแลรักษาทรัพย์ที่หามาได้อย่างเหมาะสม ไม่เก็บจนเกินไปและไม่ใช้ฟุ่มเฟือย มีการใช้วาจาที่ดีที่ถูกกาลเทศะ คือ สัมมาวาจา จากนั้นให้มีความรู้ อยู่แก่ใจว่าทำอะไรก็คือ สัมมาสติและสัมมาสมาธิ จะเห็นได้ว่า สัมมาทั้ง ๘ ข้อนี้ ต้องดำเนินไปด้วยกัน

ท่านพุทธทาส ภิกขุ ได้อธิบายความสัมพันธ์ของสัมมาทั้ง ๘ ข้อไว้ดังนี้

“มรรค มืองค์ ๘ เปรียบเหมือนการเดินทางที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการ นับตั้งแต่ความเข้าใจถูกต้อง ใฝ่ฝันถูกต้อง ไม่ใช่ถือว่าเป็นทาง ๘ สาย เพราะถ้า

เป็นทาง 8 สายแล้วใครจะเดินไหวแต่ว่าเป็นหนทางสายเดียวประกอบไปด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการข้อที่ ๑ คือ สัมมาทิฐิ ความเข้าใจที่ถูกต้อง นี่เหมือนกับว่าเรามีแผนที่เกี่ยวกับหนทางเส้นนั้นพร้อม แล้วหนทางเส้นนั้นมีอะไรๆพอให้สังเกตได้ ข้อที่ ๒ คือ สัมมาสังกัปปะ มีความใฝ่ฝันที่ถูกต้อง เหมือนกับว่าหนทางเส้นนั้นก็มิอะไรๆที่ควรให้ปรารถนาในการเดิน ชวนให้เกิดความต้องการ ในการที่จะเดินให้ถึง แล้วในการเดินนั้นเราต้องมีอะไรๆหลายๆอย่างในการป้องกันอันตราย เช่น สัมมาวาจา การพูดจาชอบ สัมมากรรมันตะ ธรรมที่ป้องกันจากความชั่ว เช่นศีล สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ที่นี้เราต้องมีอาวุธป้องกันตัว มีเสบียงที่จะติดตัวไปกินในระหว่างทาง มีอุปกรณ์เช่น เครื่องใช้ไม้สอย แม้กระทั่งยานพาหนะ สะพานข้ามคลอง จนในที่สุดผู้เดินก็มีกำลังใจ มีความอดทนอดกลั้น มีอะไรต่างๆ ซึ่งได้แก่ สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบการเดินทางนั้นจึงสำเร็จลง นี้ เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘”^๖

โดยสรุปคือ ท่านพุทธทาส เปรียบมรรคมืองค์ ๘ เหมือนหลักการที่จำเป็นในการดำเนินชีวิตให้ไปสู่จุดหมายที่ตั้งใจไว้โดยมีมรรคมืองค์ ๘ เป็นแกนกลางให้ไปถึงได้อย่างตั้งใจ และมรรค ทั้ง ๘ องค์นี้ต้องมาด้วยกันจึงจะเกิดประโยชน์ เหมือนการเดินทางไปในที่มีจุดต้องจุดไม่ชัด จุดเทียบหรือตะเกียงก่อนให้มีแสงสว่าง ตาจะได้มองเห็นและเดินไปได้ไม่หกล้มไม่เดินผิดทาง เปรียบเหมือนกับการเกิดสัมมาทิฐิเป็นตัวต้น และสัมมาต่างๆก็จะตามมาในที่สุด

ท่านพระราชวรมุนี(ประยูร ปยุตฺโต) ได้ให้คำอธิบายความสัมพันธ์ของมรรคมืองค์ ๘ ไว้ดังนี้

“มนุษย์ภาพ” นั้น จะปรากฏเมื่อมนุษย์มี “สำนักแห่งชีวิต” ที่มีใช้สำนักแห่งการดำรงอยู่ของตน เป็นเพียงเครื่องมือสำหรับการมีชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย หากแต่เป็นสำนักที่การดำรงอยู่ของตนเป็นไปเพื่อสร้างกิจกรรมของชีวิต อันเป็นกิจกรรมที่สามารถคิดได้ด้วยตนเองอย่างอิสระ นั่นคือมนุษย์เป็นนายของตัวเอง หนทางที่ทำให้มนุษย์เป็นเจ้าของการดำรงอยู่ของตนเองและการดำรงอยู่กับ โลกด้วยความสัมพันธ์อันถูกต้องนั้น กอปรด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา สังคม ที่สมาชิกดำรงอยู่บนเส้นทางนี้ แม้จะมีฐานะต่างกันก็จะเสมอกันด้วยคุณธรรม หนทางอันประเสริฐดังกล่าวนี้ ก็คือ “อัญจกัมมรรค” หรือมรรคมืองค์แปด อันได้แก่

๑. ความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ : *right view or right understanding*) คือ ความเข้าใจโลกและชีวิตตามอริยสัจสี่ ว่าโลกและชีวิตมีความจริงเป็นอย่างไร อะไรคือที่มาของความเห็นผิด (มิจฉาทิฐิ) สภาพที่ความบกพร่องและความเห็นผิดต่าง ๆ หดไปเป็น

^๖ พุทธทาสภิกขุ, คู่มือศึกษาธรรม (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๘), หน้า ๒๘๕.

อย่างไร และข้อปฏิบัติเพื่อความถูกต้องจึงควรเป็นอย่างไร สัมมาทิฐิจึงเป็นการ
ประจักษ์ในอริยสัจสี่ นั่นเอง โดยเหตุนี้ ผู้ที่จะพบทางสายกลางและเดินได้ถูก จึงต้องมี
สัมมาทิฐีก่อน คือมีความเข้าใจปัญหาตน ปัญหาสังคม และรู้เหตุผลที่จะเดิน สัมมาทิฐิจึง
มีความสำคัญไม่เพียงแต่ขจัด “โมหะ” อันเป็นความเขลาและหลงผิด ซึ่งเป็นต้นตอหนึ่ง
ของกิเลสในคัมภีร์เท่านั้นยังมีฐานะเป็นจุดเริ่มต้นสู่บรรพชาทั้งเจ็ดที่เหลืออีกด้วย มี
พุทธพจน์แสดงหลักการเสริมสร้างสัมมาทิฐิว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปัจจยเพื่อความเกิดขึ้น
แห่งสัมมาทิฐิ มีสองประการคั้งนี้ คือ ปรโตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ”

ก. ปรโตโฆสะ (สื่อภายนอก) หมายถึง แหล่งข้อมูลที่ดี อาทิ ข่าวสาร ตำราการ
โฆษณา การฝึกอบรม คำแนะนำปรึกษาที่ดี และการมีกัลยาณมิตร เป็นต้น ในแง่นี้แสดง
ว่าสิ่งแวดล้อมมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ที่ดีหรือไม่ดีด้วย มิใช่ปัจจัยจากตัวบุคคล
เพียงด้านเดียวและในบรรดาสื่อภายนอกทั้งปวง พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญการมี
กัลยาณมิตรว่า หากมีสื่อใดเสมอเหมือน กัลยาณมิตรจะกระตุ้นความคิด และการตรึก
ตรองเหตุผล โดยชักนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติและดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้

ข. โยนิโสมนสิการ (เงื่อนไขภายใน) หมายถึง การใช้ความคิดโดยแยกกายถูกวิธี
คือคิดเป็น รู้จักวิพากษ์วิจารณ์ตนเอง และพิจารณาปัญหาของสิ่งทั้งหลายด้วยเหตุผล
โดยแยกแยะสภาวะและความสัมพันธ์ต่าง ๆ ได้ โยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยภายในตัว
บุคคลที่ถูกปลุกขึ้นโดยปรโตโฆสะ และเป็นตัวการทำหน้าที่ทางปัญญาให้เกิดเป็นความ
รู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง

๒. ความดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ : *right thought*) คือความคิดหรือดำริที่
ปราศจากอคติ หรือเอนเอียงเข้าข้างตนด้วยความโลภ ความเกลียดชัง และความขัดเคือง
กล่าวโดยรวบรัด สัมมาสังกัปปะคือความคิดที่เป็นกลาง ปลอดจากโลก ปราศจาก
พยาบาท และ ไร้วิหิงสา จึงมีมูลฐานมาจากการมีสัมมาทิฐีก่อน

๓. วาจาชอบ (สัมมาวาจา : *right speech*) คือ เว้นจากการพูดและการเขียนใน
ลักษณะเป็นเท็จ หลอกลวง โฆษณาชวนเชื่อ ส่อเสียดยุบยง พยาบาท และเพื่อเจ้า

๔. กระทำชอบ (สัมมากัมมันตะ : *right action*) คือ เว้นจากศีลวินัย การยึดถือ
เอาของที่มีค่ามิได้ให้ และล่วงละเมิดสิ่งที่ผู้อื่นรักใคร่หวงแหน มีจุดมุ่งหมายเพื่อลดความ
รุนแรงและส่งเสริมการประพฤติศีลธรรม มีเกียรติ และมีสันติ

๕. เลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ : *right livelihood*) คือการดำรงตนโดยใช้แรงงาน
หรือความคิดให้เกิดผลผลิต แล้วได้ผลตอบแทนมาโดยธรรม ควรเว้นจากการเลี้ยงชีพ
ด้วยอาชีพที่นำความเดือดร้อนมาให้ผู้อื่น เช่น ค้าอาวุธ อาวุธสงคราม ยาพิษ และของมี
เมาต่าง ๆ อันจะนำไปสู่ความประมาท

๖. ความเพียรชอบ (สัมมาวายามะ : *right effort*) คือปลุกกันทะในการเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยตนเองอย่างสอดคล้องกับทุกมรรค จึงต้องมีสติและความรู้ความเข้าใจที่จะเพียรกระทำ มิฉะนั้นความเพียรมากไปจะกลายเป็นความฟุ้งซ่าน หรือตรงข้ามก็จะกลายเป็นความเบื่อง่ายและเกียจคร้าน

๗. ความระลึกชอบ (สัมมาสติ : *right mindfulness*) คือความระลึกตัวทั่วพร้อมในกาย วาจา และใจ สติเป็นตัวที่คอยยับยั้งและควบคุมพฤติกรรม ตลอดจนการปฏิบัติหน้าที่มิให้เกิดความประมาท จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อระบบจริยธรรม

๘. ความตั้ง (ใจ) มั่นชอบ (สัมมาสมาธิ : *right concentration*) คือความตั้งมั่นแห่งจิต อันเป็นความตั้งมั่นที่สกัดจากอกุศล ไม่ฟุ้งซ่าน กระวนกระวาย อยู่ในภาวะที่เป็นตัวของตัวเอง เหมาะแก่การใช้งาน และพร้อมจะใช้ปัญญา

อันที่จริงมรรค ก็คือ บทเรียนสามประการทางพุทธศาสนา ที่เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งได้แก่ศีล สมาธิ และปัญญา กล่าวคือ ความเห็นชอบและความดำริชอบเป็นตัวปัญญา หรือความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเป้าหมาย หลักการ และวิธีการ ส่วนวาจาชอบ-กระทำชอบ-เลี้ยงชีพชอบ เป็นศีลสิกขา ที่ควบคุมพฤติกรรมทางกายและวาจาให้สอดคล้องกับความรู้ความเข้าใจ อันจะมีผลครอบคลุมถึงการพัฒนาสังคม การผลิต และการบริโภคในปัจจุบันด้วย และมรรคสามองค์ที่เหลือคือความเพียรชอบ-ความระลึกชอบ-ความตั้งมั่นชอบ เป็นตัวสมาธิหรือจิตสิกขาที่คอยควบคุมพลังจิตใจให้แน่วแน่นมั่นคงต่อเป้าหมาย ทุกองค์ประกอบในมรรคแปด หรือสิกขาสาม จะต้องปฏิบัติพร้อม ๆ กันไป โดยไม่ต้องรอปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ทีละขั้นจนครบแปดขั้นหรือสามขั้น เพราะแต่ละขั้นต้องอาศัยกันและกันเพื่อสร้างกันขึ้นมา พร้อมกับยกระดับความเข้าใจและการปฏิบัติทั้งสามขั้นพร้อมกันไป กล่าวคือทางเดียวที่ศีลจะถูกรักษาไว้ได้ก็ด้วยปัญญาและการทำสมาธิในจิตให้ได้ก่อน (ฝึกสติ) และด้วยการรักษาศีลจึงสามารถขึ้นถึงสมาธิได้ และด้วยศีลและสมาธิมนุษย์เราจะเกิดปัญญาหรือปัญญาอันสมบูรณ์ได้ ดังนั้นด้วยการปฏิบัติบทเรียนทั้งสามประการอย่างประสานกัน มนุษย์จึงเป็นอิสระและลูแก่มนุษย์ภาพอันสมบูรณ์ได้”^๑

สัมมาอาชีวะเป็นองค์ประกอบหนึ่งของมรรคมีองค์แปดซึ่งก็แปลว่า ต้องมีข้ออื่น ๆ เป็นองค์ประกอบ สัมมาอาชีวะนั้นไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้เองลอยๆโดยไม่สัมพันธ์กับมรรคข้ออื่น ๆ ซึ่งข้อพิสูจน์นี้ตรงกับหลักเหตุและปัจจัยของพุทธศาสนาที่ว่า

^๑ พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม* (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๖๒๑.

เย ธมฺมา เหตุปฺปภา	ธรรมทั้งหลายเหล่าใดเกิดจากเหตุ
เตสํ เหตุํ ตถาคโต	พระตถาคตรู้เหตุแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
เตสฺว จ โย นิโรธो จ	และความดับแห่งธรรมทั้งหลาย (เพราะการดับไปแห่งเหตุ)
เอวํ วาที มหาสมณ	พระมหาสมณทรงสอนอย่างนี้” ^๕

ซึ่งหมายความว่าผู้ที่จะดำเนินชีวิตตามแนวทางของสัมมาอาชีวะได้นั้นต้องมีการศึกษาให้เข้าใจถึงเหตุและปัจจัยประกอบของสัมมาช้ออื่น ๆ ซึ่งเป็นที่มาของสัมมาอาชีวะ เมื่อมีสัมมาอาชีวะแล้วจึงเกิดจึงจะประสบผลสำเร็จ และเมื่อได้ทราบที่มาของสัมมาอาชีวะแล้วต่อไปจะได้ศึกษาเกี่ยวกับแนวทางในเรื่องเศรษฐกิจที่อยู่ในหลักการของพุทธศาสนาว่าเกี่ยวข้องกับหลักการของสัมมาอาชีวะอย่างไร

๔. ๓ สัมมาอาชีวะ: จุดเริ่มต้นของแนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนา

ก่อนที่จะเราเข้าไปพิจารณาในรายละเอียดว่าสัมมาอาชีวะมีเนื้อหาว่าอย่างไร และอาจตีความว่าเป็นจุดเริ่มต้นของแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ของพระพุทธศาสนาอย่างไร ผู้วิจัยขอยกพระพุทธรวณะที่ตรัสถึงสัมมาอาชีวะมาให้พิจารณาก่อน ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็น ไฉน นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกละมิจฉาอาชีวะเสีย หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ มิจฉาอาชีวะ ได้แก่ การโกง หรือการหลอกลวง ประจบสอพลอ การทำเลศนัย ไข่ล่ห้ขอ การบีบบังคับขู่เข็ญ การต่อลาภด้วยลาภ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็มิจฉาอาชีวะเป็นไฉน คือ การโกง การล่อลวง การตลบตะแลง การยอมมอบตนในทางผิด การเอาลาภต่อลาภนี้มิจฉาอาชีวะ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาอาชีวะเป็น ๒ อย่าง คือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธอย่าง ๑ สัมมาอาชีวะของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรคอย่าง ๑ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธ เป็นไฉน คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ ฯ

^๕ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระวินัยปิฎก มหาวรรค.”พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๖๐, หน้า ๗๕.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาอาชีวะของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตระเป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความงด ความเว้นเจตนางดเว้น จากมิถฉลาอาชีวะ ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้แลสัมมาอาชีวะของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรค ฯ ภิกษุเหล่านั้นย่อมพยายามเพื่อละมิถฉลาอาชีวะ เพื่อบรรลุสัมมาอาชีวะ ความพยายามของเขานั้น เป็นสัมมาวายามะ ฯ ภิกษุเหล่านั้นมีสติละมิถฉลาอาชีวะได้ มีสติบรรลุสัมมาอาชีวะอยู่ สติของเขานั้น เป็นสัมมาสติ ฯ ด้วยอาการนี้ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ สัมมาทฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม เป็นไปตามสัมมาอาชีวะของภิกษุ นั้น ฯ^๕

จากภาพรวมในพระไตรปิฎก สัมมาอาชีวะคือการเลี้ยงชีพโดยชอบธรรมที่จะไม่เบียดเบียนผู้อื่น และไม่เป็นการมอบตนในทางที่ผิด เราอาจกล่าวได้ในเบื้องต้นนี้ว่า หลักการสำคัญของสัมมาอาชีวะคือการประกอบอาชีพอันไม่เบียดเบียนหรือสร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น และไม่ใช้การมอบตนในทางที่ผิด ซึ่งหลักการดังกล่าวนี้ก็สอดคล้องกับหลักการในภาพรวมเรื่องทัศนะเรื่องความผิด ความถูกในพุทธศาสนาที่กล่าวว่า การกระทำที่ผิดในทัศนะของพุทธศาสนา คือ การกระทำที่เบียดเบียนตนและผู้อื่น^๖ สัมมาอาชีวะนั้นสามารถมองได้ในแง่ของปัจเจกชน และในแง่ของสังคมโดยรวม ดังนี้คือ

ก. สัมมาอาชีวะในส่วนของปัจเจกชน

คำสอนในพระพุทธศาสนานั้นถ้าเป็นเรื่องทางสายกลางนั้น ส่วนใหญ่หรือทั้งหมดต้องเป็นการปฏิบัติโดยธรรมทั้งสิ้น ดังที่ปรากฏในพระสูตร คือ สมัยหนึ่งท่านพระสารีบุตร อยู่ ณ เวฬุวันารามหลังจากที่ได้บิณฑบาตแล้ว ได้มานั่งฟังเชิงกำแพงเพื่อจะฉัน ขณะนั้น มีนักบวชหญิง นามว่านาง สุจิมุขี ได้เข้าไปหาท่านถามปัญหาว่า ท่านคว่าน้ำบริโภค ไซหรือไม แหงนหน้า...หันหน้าไปตามทิศใหญ่...หันหน้าไปตามทิศเฉียง...

พระสารีบุตรท่านก็ปฏิเสธหมด แล้วท่านก็ตอบว่า

^๕ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรต้นคปิฎก เล่ม ๖ มัชฌิมนิกาย อุปริปิณฑนาคก์.” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๑๔๐, หน้า ๑๕๒.

^๖ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรต้นคปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑนาคก์.” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๕๕, หน้า ๑๐๕ .

“ดูก่อนน้องหญิง! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่(ครองชีวิต)ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยศรัทธาในวิชาคือวิชาดูที่(ว่าตรงไหนดีเป็นมงคล)สมณพราหมณ์เหล่านี้เรียกว่า คว่าหน้าบริโภค”

“ดูก่อนน้องหญิง! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่(ครองชีวิต)ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยศรัทธาในวิชาคือวิชาดูดาวฤกษ์สมณพราหมณ์เหล่านี้เรียกว่า แหงหน้าบริโภค”

“ดูก่อนน้องหญิง! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่(ครองชีวิต)ด้วยมิจฉาชีพ เพราะประกอบเนื่องๆด้วยการ ไปชักสื่อ (ให้ชายหญิงเป็นสามีภรรยา)กัน) สมณพราหมณ์เหล่านี้เรียกว่า หันหน้าไปตามทิศใหญ่ บริโภค”

“ดูก่อนน้องหญิง! สมณพราหมณ์บางพวกสำเร็จความเป็นอยู่(ครองชีวิต)ด้วยมิจฉาชีพ ด้วยศรัทธาในวิชาคือวิชาดู(ลักษณะ)ร่างกาย สมณพราหมณ์เหล่านี้เรียกว่า หันหน้าไปตามทิศเฉียง บริโภค”

“ดูกรน้องหญิง เรามีได้สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยมิจฉาชีพ ดังกล่าวนั้น เราแสวงหาอาหาร โดยธรรมครั้นแสวงหาได้แล้วก็บริโภค”^{๑๑}

จากข้อความนี้เราจะเห็นคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ว่า ท่านสอนให้พระสาวกของท่านแสวงหาอาหารโดยธรรม บริโภคโดยธรรม ดังนั้น ธรรมในที่นี้ควรแปลว่าความจริง ความถูกต้อง เหมาะสม การบริโภคโดยธรรม หรือ มีธรรมกำกับ จึงเป็นแนวทางที่ถูกต้อง พอดีๆ ไม่เอียงไปข้างมากเกินไปหรือ น้อยเกินไป แต่พระองค์ทรงทราบว่าการที่จะให้คฤหัสถ์มาปฏิบัติตามกฎเกณฑ์เดียวกับพระสงฆ์สาวกของพระองค์คงเป็นเรื่องยาก เพราะติดขัดด้วยสภาพของการเป็นคฤหัสถ์นั่นเอง จึงทรงวางแนวทางในการทำมาหากินไว้ให้สำหรับคฤหัสถ์หรือที่เราเรียกว่า สัมมาอาชีวะ เพราะพุทธศาสนา ถือว่าการมีทรัพย์นั้นเป็นเครื่องมือหรือองค์ประกอบที่จะส่งเสริมให้การปฏิบัติธรรมได้คล่องตัวยิ่งขึ้น โดยไม่สนใจว่าจะมีทรัพย์มากหรือน้อยเพียงใด แต่ความสำคัญอยู่ที่การปฏิบัติต่อทรัพย์ว่าทำอย่างไรมากกว่า

หลักการของสัมมาอาชีวะ ก็คือการดำเนินชีวิตในแนวทางของการทำมาหากินเพื่อความสุขในปัจจุบันเพราะ พระพุทธเจ้าทรงเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ว่า ตราบใดที่ยังมีชีวิตแบบคนธรรมดาทั่วไป ตราบนั้นมนุษย์ยังต้องการ “ความสุข” และการมีทรัพย์หรือมีเงินนั้นเป็นหนึ่งใน “ความสุข” ของคนทั่วไป หรือ ความสุขของคฤหัสถ์ (ผู้บริโภค) จะพึงได้รับตามกาลอันสมควร) คือ

^{๑๑}กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย จันทรวารวรรค ,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๓๔๑, หน้า ๓๒๔ .

๑. สุขจากการมีทรัพย์
๒. สุขจากการใช้จ่ายทรัพย์
๓. สุขจากการไม่เป็นหนี้
๔. สุขจากการงานที่ไม่มีโทษ^{๑๑}

และธรรมที่ปรารถนารักใคร่ชอบใจ อันหาได้ยาก ที่ทรงตรัสแก่ อนาถปิณฑิกคฤหบดี คือ

๑. ขอให้มั่งมีทรัพย์
๒. ขอให้มียศ
๓. ขอให้อายุยืน
๔. ขอให้ตายแล้วไปสู่สุคติโลกสวรรค์^{๑๒}

ดังนั้น เมื่อมีทรัพย์แล้ว พระองค์จึงให้คำสอนเกี่ยวกับการจัดการกับทรัพย์โดยเหมาะสม โดยชอบธรรมดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๓ จำพวกเป็นไฉน คือ คนตาบอด ๑ คนตาเดียว ๑ คนสองตา ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลตาบอดเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีนัยน์ตาอันเป็นเหตุได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้ทวีมากขึ้น ไม่มีนัยน์ตาเครื่องรัฐธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล รัฐธรรมที่มีโทษและไม่มิโทษ รัฐธรรมที่เลวและประณีต รัฐธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาว ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าคนตาบอด ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลตาเดียวเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ มีนัยน์ตาอันเป็นเหตุได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้ทวีมากขึ้น แต่ไม่มีนัยน์ตาเป็นเครื่องรัฐธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล รัฐธรรมที่มีโทษและไม่มิโทษ รัฐธรรมที่เลวและประณีต รัฐธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาว ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าคนตาเดียว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลสองตาเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ มีนัยน์ตาเป็นเหตุได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้ทวีมากขึ้น ทั้งมีนัยน์ตาเป็นเครื่องรัฐธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล รัฐธรรมที่มีโทษและไม่มิโทษ รัฐธรรมที่เลวหรือประณีต รัฐธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาว ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าคนสองตา ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก ฯ โภคทรัพย์เห็นปานดั่งนั้น ย่อมไม่มีแก่คนตาบอดเลย และคน

^{๑๑} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๖๒, หน้า ๕๐.

^{๑๒} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๖๑, หน้า ๔๖ .

ตาบอดย่อมไม่ทำบุญอีกด้วย โทษเคราะห์ ย่อมมีแก่คนตาบอดเสียจักขุในโลกทั้งสอง ต่อมา เราได้กล่าวถึงคนตาเดียนี่ไว้อีกคนหนึ่ง คนตาเดียนั้นเป็นผู้คลุกเคล้ากับกรรม และอกรรม แสวงหาโภคทรัพย์โดยการคด โกง และการพูดเท็จ อันเป็นส่วนแห่งความเป็นขโมย ทั้งสองอย่าง ก็มาณพผู้บริโศกยาม ย่อมเป็นจณฉลาดที่จะรวบรวมโภคทรัพย์ เขาผู้เป็นคนตาเดียว จากโลกนี้แล้ว ไปปรนถ่อมเดือดร้อน อนึ่ง คนสองตา เรากล่าวว่าเป็นบุคคลที่ประเสริฐสุด คนสองตานั้น ย่อมให้ทรัพย์ที่ตนได้มาด้วยความหมั่นเป็นทาน แต่โภคะที่ตนหาได้โดยชอบธรรม เพราะเป็นผู้มีความดำริประเสริฐสุด มีใจไม่สงสัย ย่อมเข้าถึงฐานะอันเจริญ ซึ่ง บุคคลไปถึงแล้วไม่เศร้าโศก บุคคลควรเว้นคนตาบอด กับคนตาเดียวเสียให้ห่างไกล แต่ควรคบคนสองตา ซึ่งเป็นบุคคลผู้ประเสริฐสุด ฯ^{๔๔}

ข้อความจากพระไตรปิฎกข้างต้น ทำให้เราทราบ ว่า พุทธศาสนาถือว่าผู้ที่จัดการกับทรัพย์ โดย รู้จักหามาโดยธรรม มีการแบ่งปันทรัพย์ รู้สิ่งที่ถูกที่ควร ที่เหมาะสมที่จะจัดการกับทรัพย์ถือว่าเป็นบุคคลที่ประเสริฐ ซึ่งเป็นการดำเนินการตามทางสายกลางนั่นเอง นอกจากนี้การหาทรัพย์ตามแนวของ ทางสายกลางนั้นต้องเป็นการหาทรัพย์ที่ไม่มากเกินไป หรือไม่น้อยไปให้เสมอหรือไปหรือไม่ ถ้าพิจารณาตามแนวคำสอนแล้ว จะเห็นว่า มีพระพุทธรูปที่แสดงถึงการหาทรัพย์ โดยมีได้บอกเลยว่าจะต้องมากหรือน้อยเพียงใด ดังนี้

“อุฏฐานสัมปทา เป็นไฉน? คือกุลบุตรหาเลี้ยงชีพด้วยความขยันในกิจการงาน ไม่ว่าจะ เป็นกสิกรรมก็ดี พานิชยกรรมก็ดี โครภขกรรมก็ดี ราชการทหารก็ดี ราชการพลเรือนก็ดี ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี เธอเป็นผู้ขยันขำนิขำนานู ไม่เกียจคร้านในงานนั้น ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวนตรวจตรา รู้จักวิธีปฏิบัติในเรื่องนั้นๆ สามารถทำ สามารถจัดการ นี้เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา”^{๔๕}

อธิบายได้ว่า ในข้อนี้คือ การจะมีทรัพย์มากน้อยเพียงใดก็ตาม ก่อนอื่นคือ ต้องทำงาน ต้องหางานทำให้ได้ก่อน เมื่อได้งานทำแล้ว ไม่ว่าจะ เป็นงานอะไรต้องทำด้วยความขยัน และทำงานโดยใช้สติ ปัญญา ให้งานนั้นเสร็จลุล่วงไปเป็นที่เรียบร้อย จึงเรียกได้ว่าทำตาม อุฏฐานสัมปทา

“อารักขสัมปทา เป็นไฉน? กุลบุตรมี โภคทรัพย์ ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรสั่งสม ไว้ด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม

^{๔๔} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรคณปิฎก อังคุตรนิกาย เอก-ทุก-ติกนิปาต.” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๒๕, หน้า ๑๖๕ .

^{๔๕} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรคณปิฎก เล่ม ๑๕ อังคุตรนิกาย จตุกกนิปาต.” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๖๑, หน้า๘๘.

เธอจัดการรักษาคุ้มครองโภคทรัพย์เหล่านั้นโดยพิจารณาว่า ทำอย่างไร พระราชาทั้งหลายจะไม่พึงริบ โภคะเหล่านี้ของเราเสีย พวกโจรไม่พึงลักไปเสีย น้ำไม่พึงพัดพาไปเสีย ทายาทร้ายจะไม่พึงเอาไปเสีย นี่เรียกว่า อารักขสัมปทา”^{๖๖}

อธิบายได้ว่า ให้อุบัติการรักษาทรัพย์ให้ดี เช่น เก็บในบ้าน ฝากธนาคาร หรือ การหาประโยชน์ให้บังเอิญขึ้นจากทรัพย์ที่มีนี้ เช่น ลงทุนในพันธบัตรรัฐบาล การศึกษาของบุตรกับบริษัทประกันภัย เป็นต้น คือ ไม่ว่าจะจัดการอย่างไรก็ตาม ต้องกระทำโดยธรรม เท่านั้น

“กัลยาณมิตตดา เป็น โฉน คือ กุลบุตรเข้าอยู่อาศัยในคามหรือนิคมใดก็ตาม เธอเข้าสนิทสนม สนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษา กับท่านที่เป็นคหบดีบ้าง บุตรคหบดีบ้าง พวกคนหนุ่มที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง ผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา เธอศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศรัทธาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธา ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศีลของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศีล ศึกษาความเพียบพร้อมด้วยจาคะของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยจาคะ เธอศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยปัญญาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา นี่เรียกว่า กัลยาณมิตตดา” ^{๖๗}

อธิบายได้ว่า มีความฉลาดในการคบคนดี มีความคิดที่ดี เป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่เรา ในแง่เศรษฐกิจ การคบเพื่อนที่ดีจะเป็นอีกแรงหนึ่งที่จะสนับสนุนให้มีชีวิตทางเศรษฐกิจที่งดงาม

“สมชีวิตาเป็นโฉน? กุลบุตรเลี้ยงชีวิตพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป ไม่ให้ฝืดเคืองเกินไป โดยรู้เข้าใจทางเพิ่มพูน และทางลดถอยแห่งโภคทรัพย์ ว่าทำอย่างนี้รายได้ของเราจึงจะเหนือรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่เหนือรายได้” ^{๖๘}

อธิบายได้ว่า เป็นการพยายามควบคุมการใช้จ่ายไม่ให้เกินรายได้ที่มี โดยต้องไม่อยู่ทั้งอย่างตระหนี่ถี่เหนียวหรือฟุ่มเฟือย โดยนัยนี้สามารถอธิบายได้ในรูปของ ความต้องการแท้ (true demand) คือสิ่งที่จำเป็นสำหรับชีวิต เช่น ปัจจัย 4 และความต้องการเทียม (false demand)^{๖๙} คือสิ่งที่ไม่จำเป็นแต่อยากได้เพราะอำนาจตัณหา การใช้จากทรัพย์เกินตัวมักมาจากความต้องการเทียม

ท่านพระธรรมปิฎก ได้อธิบายในเรื่องนี้ไว้ว่า

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน

^{๖๙} พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๕๒.

“ผู้มีปัญญาย่อมรู้เท่าทันเห็นโทษของวัตถุ.... โดยธรรมชาติของมันเอง สิ่งเหล่านี้ขาดความสมบูรณ์ในตัวที่จะสนองความต้องการของเราได้อย่างเต็มอิม บริบูรณ์แท้จริง เพราะมันมีสภาวะเป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน แปรปรวนไปได้ ไม่มีใครสามารถเป็นเจ้าของครอบครองได้จริง ไม่อยู่ในอำนาจของเราจริง ต้องสูญสลายพลัดพรากไปในที่สุดการมีทรัพย์สั่งสมไว้ไม่ใช่ประโยชน์ เป็นสิ่งหาสาระอันใดมิได้ยิ่งคิดเป็นโทษของมันก็ยิ่งเป็นความชั่วร้ายซ้ำหนัก เมื่อรู้เข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็กินใช้โดยเอาประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้ของมันต่อชีวิต ใช้จ่ายทรัพย์ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตและแก่เพื่อนมนุษย์....คฤหัสถ์ที่ยันทำงานหาเลี้ยงชีวิต และได้ทรัพย์มาโดยสุจริต กินใช้อย่างเผื่อแผ่ รับผิดชอบชีวิตผู้อื่น และใช้ทรัพย์ทำประโยชน์ เป็นบุคคลที่ใด้รับยกย่องอย่างสูงในพุทธศาสนา”^{๒๐}

จากคำอธิบายดังกล่าว เราจะเห็นท่าทีของพุทธศาสนา ต่อการ “ได้มา” และ “ใช้ไป” ของทรัพย์ ว่า ต้องใช้ด้วยปัญญา คือต้องเข้าใจตามความเป็นจริง อย่าบิดเบือนและอย่าหลอกตนเอง และต้องเข้าใจถึงคุณค่าที่แท้จริงของทรัพย์ คือ มีการจัดการที่ถูกที่ควรต่อทรัพย์ คำสอนในเรื่องที่เกี่ยวกับทรัพย์นั้นก็เช่นเดียวกับคำสอนในเรื่องอื่นๆของพุทธศาสนา คือ ทุกอย่างต้องแก่ที่เหตุ หรือเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดผล ดังนั้นคนเราจะมั่งมี หรือยากจนไม่ใช่เกิดขึ้นลอยๆ แต่ต้องมีเหตุให้เกิด ดังนั้น การจัดการเกี่ยวกับทรัพย์ตามแนวทางของพุทธศาสนา คือ

ก. ที่มาของทรัพย์ต้องได้มาโดยสุจริต ต้องยกเว้นการค้าที่คนดี(อุบาสก) ไม่ควรทำ ๕ ประการคือ ๑. ค้าขายอาวุธ ๒. ค้ามนุษย์ ๓. ค้าขายสัตว์เป็นสำหรับฆ่าเป็นอาหาร ๔. ค้าขายของมีเนเมา ๕. ค้าขายยาพิษ^{๒๑} ซึ่งถือเป็นการเบียดเบียนและสร้างความเสียหายให้แก่สังคมโดยรวม เงินที่ได้มา ไม่ถือเป็นเงินที่ได้มาโดยสุจริต เช่น เงินจากการขายยาเสพติด ค้ามนุษย์

ข. ทรัพย์ที่หามาได้นั้นต้องหามาด้วยด้วยความขยันหมั่นเพียร ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการคือ ๑. เลี้ยงตนเอง ใช้เลี้ยงพ่อแม่ ครอบครัว ญาติพี่น้อง ๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงตามสมควร ๓. เพื่อป้องกันอันตรายจากเหตุต่างๆ ๔. ใช้ทำพลี ทำบุญในพระศาสนา^{๒๒} นี้ คือการใช้ในทางที่เป็น

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน

^{๒๑} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจก - ฉกกนิบาต,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๑๗๗, หน้า ๒๓๗ .

^{๒๒} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต.” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๖๑, หน้า ๘๔ .

ประโยชน์ที่ถูกที่ควร เพื่อเกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม^{๒๐} เพราะเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงสอนให้ละเว้น อบายมุข แบ่งเป็น ๖ อย่างคือ ตีมน้ำเมา เทียวกลางคืน เทียวดูการเล่น เล่นการพนัน คบคนชั่ว เป็นมิตรและเกียจคร้านทำงาน เพราะอบายมุขเหล่านี้เป็นการทำลายทรัพย์ให้สูญไปโดยเปล่า ประโยชน์

ค. ทำที่ต่อทรัพย์ ต้องใช้ปัญญา พิจารณาให้รู้เท่าทัน เข้าใจคุณค่า หรือประโยชน์ที่แท้จริง ของทรัพย์^{๒๑} ว่าเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการต่างๆของมนุษย์ มนุษย์ต้องไม่ตก เป็นทาสของทรัพย์ โดยการรู้เท่าทันถึง ความต้องการแท้ (true demand) เช่น ความต้องการในปัจจุบัน ๔ เป็นต้นและ ความต้องการเทียม (false demand) ของตนเอง ปัญหาคือ คนส่วนใหญ่ไม่ ทราบว่าความต้องการที่เกิดขึ้นนั้น เป็นความต้องการแท้หรือ เทียม การถูกปลุกเร้าให้เกิดความ “อยากได้ อยากมี และ อยากเป็น” จากสื่อต่างๆ ก็นับ ล้วนเป็นเหตุทำให้เราเกิดการใช้เงินที่ไม่จำเป็น ดังนั้นเราต้องมีปัญญาเป็นเครื่องกำกับ เพื่อไม่ให้ตกเป็นทาส ความต้องการเทียม ของเราเอง

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นมุมมองในด้านการจัดการกับทรัพย์ โดยมีตัวของเราเป็นเกณฑ์ แต่เนื่องจากมนุษย์นั้นมิได้อยู่ในสังคมเพียงผู้เดียว มีคนที่อยู่ร่วมชะตากรรม กับเรามากมายไม่ว่า จะเป็น คนในครอบครัว ครูบาอาจารย์ เพื่อนที่โรงเรียน เพื่อนที่ทำงาน เพื่อนร่วมรุ่นต่างๆ ลูกค้า เจ้านาย ลูกน้อง ผู้คนในละแวกบ้าน เพื่อนบ้าน เพื่อนลูก เพื่อนพี่ เพื่อนน้อง เพื่อนของสามี ภรรยา หลวงตาวัดข้างบ้าน ผู้คนในชุมชนที่เราอยู่ สมาคมที่เราเป็นสมาชิก ฯลฯ คนเหล่านี้ล้วนมีผล กระทบ มีความหมายต่อชีวิตของเราทั้งสิ้น ดังนั้น เราควรจะมองออกไปจากตนเองบ้าง พระพุทธ ศาสนามีหลักเกณฑ์ให้เรามีหน้าที่ ที่จะต้องปฏิบัติต่อคนเหล่านี้และพวกเราทุกคนจะได้ดำเนินชีวิต ไปพร้อมกันด้วยความสุขใจ หลักเกณฑ์ที่ว่านี้คือเรื่อง ทิศ ๖

“ดูรคฤหบดีบุตร ก็อริยสาวกเป็นผู้ปกปิดทิศทั้ง ๖ อย่างไร ท่านพึงทราบทิศ ๖ เหล่านี้ คือ พึงทราบมารดาบิดาว่าเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและ ภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรและอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้ายทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้อง ต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน ฯ

ดูรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า อันบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยตั้งใจไว้ว่าท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ ๑ จักรับทำกิจของท่าน ๑ จักดำรง วงศ์สกุล ๑ จักปฏิบัติตนให้เป็นผู้สมควรรับทรัพย์มรดก ๑ ก็หรือเมื่อท่านละไปแล้ว ทำ กาลกิริยาแล้ว จักตามเพิ่มให้ซึ่งทักษิณา ๑ ฯ ดูรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้อง หน้าอันบุตรบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว บ่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕ คือ ห้าม

^{๒๐} พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๘๑.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘๒.

จากความสุข ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ ให้ศึกษาศิลปวิทยา ๑ หากภรรยาที่สมควรให้ ๑ มอบทรัพย์ให้ในสมัย ๑ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าอันบุตรบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕ เหล่านี้ ทิศเบื้องหน้านั้น ชื่อว่าอันบุตรปกปิดให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้ ๑

ดูรคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวาอันศิษย์พึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยลูกขึ้นยืนรับ ๑ ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๑ ด้วยการเชื่อฟัง ๑ ด้วยการปรนนิบัติ ๑ อนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน ๕ เหล่านี้ ทิศเบื้องขวานั้น ชื่อว่าอันศิษย์ปกปิดให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวา อันศิษย์บำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน ๕ คือ แนะนำดี ๑ ให้เรียนดี ๑ บอกศิษย์ด้วยดีใน ศิลปวิทยาทั้งหมด ๑ ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง ๑ ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย ๑ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวาอันศิษย์บำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่า นี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน ๕ เหล่านี้ ทิศเบื้องขวานั้น ชื่อว่าอันศิษย์ปกปิดให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้ ๑

ดูรคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังอันสามีพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยยกย่องว่าเป็นภรรยา ๑ ด้วยไม่ดูหมิ่น ๑ ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ ๑ ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ ๑ ด้วยให้เครื่องแต่งตัว ๑ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังอันสามีบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน ๕ คือ จัดการงานดี ๑ สงเคราะห์คนข้างเคียงของผัวดี ๑ ไม่ประพฤตินอกใจผัว ๑ รักษาทรัพย์ที่ผัวหามาได้ ๑ ขยัน ไม่เกียจคร้าน ในกิจการทั้งปวง ๑ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังอันสามีบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน ๕ เหล่านี้ ทิศเบื้องหลังนั้น ชื่อว่าอันสามีปกปิดให้เกษมสำราญ

ดูรคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยการให้ด้วยเจรจาถ้อยคำเป็นที่รัก ๑ ด้วยประพฤดิประ โยชน ๑ ด้วยความเป็นผู้มีตนเสมอ ๑ ด้วยไม่แก่งกล่าวให้คลาดจากความจริง ๑ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันกุลบุตรบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน ๕ คือ รักษามิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ รักษาทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ เมื่อมิตรมีภัยเอาเป็นที่พึ่งพำนักได้ ๑ ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ ๑ นับถือตลอดถึงวงศ์ของมิตร ๑ ๑ ดูรคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายอันกุลบุตรบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน ๕ เหล่านี้ ทิศเบื้องซ้ายนั้น ชื่อว่าอันกุลบุตรปกปิดให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้ ๑

ดูรคฤหบดีบุตร ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องต่ำอันนายพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ

ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๑ ด้วยให้อาหารและรางวัล ๑ ด้วยรักษาใน
 คราวเจ็บไข้ ๑ ด้วยแจกของมีรสแปลกประหลาดให้กิน ๑ ด้วยปล่อยในสมัย ๑ ๑ คุณ
 กฤหบดีบุตร ทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องตําอันนายบํารุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อม
 อนุเคราะห์นายด้วยสถาน ๕ คือ ลูกจั่นทำงานก่อนนาย ๑ เลิกการทำงานทีหลังนาย ๑
 ถือเอาแต่ของทีนายให้ ๑ ทำการทำงานให้ดีขึ้น ๑ นำคุณสมบัติของนายไปสรรเสริญ ๑ ๑ คุณ
 กฤหบดีบุตร ทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องตําอันนายบํารุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อม
 อนุเคราะห์นายด้วยสถาน ๕ เหล่านี้ ทิศเบื้องตํานั้น ชื่อว่าอันนายปกปิดให้เกษม
 สําราญให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้^{๒๕}

คุณกฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน อันกฤหบดีบุตรบํารุงด้วย สถาน
 ๕ คือ ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๑ ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๑ ด้วย
 มโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๑ ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู ๑ ด้วยให้อามิสทานเนื่องๆ
 ๑ ๑ คุณกฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน อันกฤหบดีบุตรบํารุงด้วยสถาน ๕
 เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กฤหบดีบุตรด้วยสถาน ๖ คือ ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๑ ให้ตั้งอยู่ใน
 ความดี ๑ อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม ๑ ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๑ ทำสิ่งที่เคยฟังแล้ว
 ให้แจ่มแจ้ง ๑ บอกทางสวรรค์ให้ ๑ ๑ คุณกฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้อง
 บน อันกฤหบดีบุตรบํารุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กฤหบดีบุตรด้วยสถาน ๖ เหล่า
 นี้ ทิศเบื้องบนนั้น ชื่อว่าอันกฤหบดีบุตรปกปิดให้เกษมสําราญ ให้ไม่มีภัย ด้วยประการ
 ฉะนี้^{๒๕}

จากข้อความในพระไตรปิฎก มุมมองของเศรษฐกิจที่ปรากฏในหลักการ ทิศ ๖ เช่น ในกรณี
 แรกคือ การปฏิบัติตัวของเราต่อบิดามารดา จะเห็นว่า พุทธศาสนานั้น ยกย่องบุคคลที่มีความ
 กตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ดังข้อความจากพระไตรปิฎกที่ว่า

“คุณกริกขุทั้งหลาย เราจักแสดงภูมิอัสตบรูชและสัสตบรูชแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้ง
 หลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว กิขุทั้งหลายนั้น ทูลรับพระดำรัสพระผู้มีพระภาค
 แล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า คุณกริกขุทั้งหลายก็ภูมิอัสตบรูชเป็นไฉน อัสตบรูชย่อม
 เป็นคนนอกคตัญญูกตเวที ก็ความเป็นคนนอกคตัญญูกตเวทีนี้ อัสตบรูชทั้งหลายสรรเสริญ
 คุณกริกขุทั้งหลาย ความเป็นคนนอกคตัญญูกตเวทีนี้ เป็นภูมิอัสตบรูชทั้งสิ้น คุณกริกขุทั้ง
 หลาย ส่วนสัสตบรูชย่อมเป็นคนกตัญญูกตเวที ก็ความเป็นคนกตัญญูกตเวทีนี้ สัสตบรูชทั้ง

^{๒๕} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค,” พระไตรปิฎก
 ภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๒๖๖, หน้า ๒๐๔.

หลายสรรเสริญ คุณริภิกษุทั้งหลาย ความเป็นคนกตัญญูกตเวทีทั้งหมดนี้เป็นภูมิสัตบุรุษ
๑

คุณริภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวการกระทำตอบแทนไม่ได้ง่ายแก่ท่านทั้ง ๒ ท่านทั้ง ๒
คือใคร คือ มารดา ๑ บิดา ๑ คุณริภิกษุทั้งหลาย บุตรพึงประคองประคองมารดา ด้วยบ่า
ข้างหนึ่ง พึงประคองประคองบิดาด้วยบ่าข้างหนึ่งเขามีอายุ มีชีวิตอยู่ตลอดร้อยปี และเขา
พึงปฏิบัติท่านทั้ง ๒ นั้นด้วยการอบกถิน การนวด การให้อาบน้ำ และการคัด และท่าน
ทั้ง ๒ นั้น พึงถ่ายอุจจาระปัสสาวะบนบ่าทั้งสองของเขานั้นแหละ คุณริภิกษุทั้งหลาย
การกระทำอย่างนั้นยังไม่ชื่อว่าอันบุตรทำแล้วหรือทำตอบแทนแล้วแก่มารดาบิดาเลย
คุณริภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง บุตรพึงสถาปนามารดาบิดาในราชสมบัติ อันเป็นอิสราธิบดี ใน
แผ่นดินใหญ่อันมีรัตนะ ๗ ประการมากมายนี้ การกระทำกิจอย่างนั้น ยังไม่ชื่อว่าอัน
บุตรทำแล้วหรือทำตอบแทนแล้วแก่มารดาบิดาเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะมารดา
บิดามีอุปการะมาก บำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย ส่วนบุตรคนใดยังมารดาบิดา
ผู้ไม่มีศรัทธา ให้สมาทานตั้งมั่นในศรัทธาสัมปทา ยังมารดาบิดาผู้รู้สึก ให้สมาทานตั้ง
มั่นในศีลสัมปทา ยังมารดาบิดาผู้มีความตระหนี่ ให้สมาทานตั้งมั่นในจาคสัมปทา ยัง
มารดาบิดาที่รามีปัญญา ให้สมาทานตั้งมั่นในปัญญาสัมปทา คุณริภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุ
มีประมาณเท่านั้นแล การกระทำอย่างนั้นย่อมชื่อว่าอันบุตรนั้นทำแล้ว และทำตอบแทน
แล้ว แก่มารดาบิดา” ๑^{๒๖}

ดังนั้น สัมมาอาชีวะของบุตร นอกจากการเลี้ยงดูบิดามารดา ทำตนเป็นลูกที่ดีเชื่อฟัง อยู่ใน
โอวาทและทำกิจต่างๆให้ท่านแล้ว สิ่งที่พุทธศาสนาให้การสรรเสริญและถือว่าเป็นการตอบแทนที่ดี
คือ การบอกให้บิดามารดาได้รู้ในธรรม เกิด สัมมาทิฐิ จึงจะถือว่าเป็นการทดแทนพระคุณที่ดีที่สุด
โดยไม่เกี่ยวข้องกับความมาก น้อยของทรัพย์สินเงินทองของบุตรที่ให้บิดามารดา แต่อย่างไรเช่น
เดียวกับการอนุเคราะห์บุตรนั้น สามารถทำได้โดยการอบรมให้บุตรอยู่ในธรรมเป็นส่วนใหญ่ เรื่อง
ของทรัพย์ดูจะเป็นเรื่องที่รองลงมา

ในความนิยมของสังคมปัจจุบัน ดูเหมือนว่า จะสวนทางกับคำสอนในพุทธศาสนา คือ คน
ส่วนใหญ่มักจะพยายามหาทรัพย์ให้มากๆเพราะคิดว่าการมีทรัพย์มากจะเป็นปัจจัยเพียงตัวเดียวที่
ให้บุตรของตนมีความสุข อาจเป็นไปได้ในระดับที่พอเหมาะพอควร แต่จริงๆ หากเป็นเช่นนั้นไม่ ยังมี
ปัจจัยอีกหลายประการที่ทำให้สมาชิกในครอบครัวมีความสุขได้โดยไม่ต้องใช้เงิน เช่น ความอ่อน

^{๒๖}กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรคัมภีร์ อังคุตรนิกาย เอก-ทุก-ติกนิบาต,” พระไตร
ปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๓๓, หน้า ๔๒

โยน ความอบอุ่นในครอบครัว การเป็นตัวอย่งที่ดีให้กับลูก ความรู้สึกภูมิใจในตนเอง นับถือตนเอง ความมีน้ำใจ ในทิศทางตรงข้าม กับเรื่องทีกล่าวมาแล้ว จะถือได้หรือไม่ว่าเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาสังคม เพราะพ่อ แม่ ลูก ไม่ทำหน้าที่ของตน เมื่อเกิดปัญหาสังคม เป็นไปได้หรือไม่ที่ปัญหาเศรษฐกิจมักจะเดินตามมาด้วย หรือในทางกลับกัน เป็นต้น

ข้อต่อมาในเรื่องทิศ ๖ คือ การมีหน้าที่ที่ควรปฏิบัติต่อกันระหว่างศิษย์ กับอาจารย์ ในแนวทางของพุทธศาสนา คือ ครูมีความเมตตาต่อศิษย์ และศิษย์มีความกตัญญูตอบแทน ซึ่งถือเป็นสัมมาอาชีวะของทั้งสองฝ่าย และ ดูเหมือนว่า ไม่มีเรื่องของ “ระดับการศึกษา” และ “ค่าใช้จ่ายในการศึกษา” เข้ามาเกี่ยวข้องมากมาย จะมีก็น้ำใจเล็กๆน้อยๆที่บิดามารดาของศิษย์มีให้ต่อ ครูบาอาจารย์ของลูกเท่านั้น และไม่สนใจว่าระดับการศึกษาจะเป็นขั้นใด สนใจที่จะดับความ “สะอาด” ของใจเท่านั้น ไม่เหมือนในสังคมปัจจุบัน ที่การศึกษา กลายเป็น “การลงทุนที่ให้ผลตอบแทนที่คุ้มค่า” การศึกษาในสมัยปัจจุบันกลายเป็นการเรียน “ให้จบๆไป” เพื่อจะได้หางานทำที่ผลตอบแทนสูงๆ โดยไม่สนใจถึง “การพัฒนาเพื่อความเป็นมนุษย์ที่ดี มีคุณภาพ เพื่อจะได้พัฒนาจิตใจ ให้เป็นมนุษย์ที่มีความเป็นอิสระทางใจ เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์”^{๘๗} มีแต่คิด ว่า การเป็นคนดีที่สังคมยอมรับ คือการเรียนให้สูงเข้าไว้ ดังนั้นการศึกษาในปัจจุบันนี้ ทำให้นักธุรกิจบางคนมองการศึกษาบิดเบี้ยวไปจากวัตถุประสงค์เดิม สังคมต้องมี “เครื่องจักรทำงาน” ตามองค์กรต่างๆ โดยขาดมิติทางจริยธรรมหล่อหลอม ทำให้สังคมต้องรับ “ขยะ” เหล่านี้ไปโดยปริยาย ดังนั้นวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่อิงแนวพุทธธรรมจึงเป็นสิ่งจำเป็น โดยเฉพาะในทางปฏิบัติ เพื่อผลิตมนุษย์ที่ดีให้ออกมาทำงานที่ดีๆให้กับตนเองและสังคม และผลดีๆก็จะย้อนกลับมาสู่ชุมชน และ สังคมในที่สุด

ทิศ๖ในเรื่องต่อไปคือ เรื่องของสามีและภรรยา จากคำสอนในพุทธศาสนาเกี่ยวกับด้านเศรษฐกิจนั้น ผู้หญิงจะเป็นผู้เก็บรักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ ดูเหมือนว่าครอบครัวจะมีปัญหาเศรษฐกิจหรือไม่ดูจะขึ้นกับฝ่ายหญิงเป็นอย่างมากดังนั้น การดูแล การใช้จ่ายในครอบครัว ให้ดีจึงถือเป็นสัมมาอาชีวะของผู้หญิงด้วย แต่ในปัจจุบันนี้สามีและภรรยา ทำงานทั้งคู่ในครอบครัวส่วนมาก ดังนั้นปัญหาจึงไม่ได้อยู่ที่ว่าภรรยาจัดการเรื่องการเงินดีหรือไม่ดี แต่หนึ่งในปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างสามีและภรรยา คือ ปัญหาเศรษฐกิจ โดยอยู่ในประเด็นที่ว่าเกิดความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ต่างคนต่างมักคิดว่าอีกฝ่ายกำลังเอาเปรียบ ตนเองในด้านทรัพย์สินเงินทอง ดังนั้น นอกจากการเปิดเผยของทรัพย์สินเงินทอง การจัดการต่างๆของอีกฝ่ายให้อีกฝ่ายรู้แล้ว ความซื่อสัตย์และไว้วางใจกันก็เป็นเงื่อนไขสำคัญที่มีระบุไว้ในคำสอนเช่นกัน คือ

^{๘๗} วิทย์ วิศทเวทย์, “ปรัชญาการศึกษาแนวพุทธ แนวทางและปัญหา,” วารสารพุทธศาสนศึกษา ๑ (กันยายน – ธันวาคม ๒๕๓๓): ๘.

“ครั้นนั่งเรียบร้อยแล้ว นกุลบิดาคฤหบดีจึงได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์กับนกุลมารดาคฤหปตานี้แต่งงานกันครั้งเป็นหนุ่มเป็นสาว ข้าพระองค์มิได้ล่วงรู้ว่า นกุลมารดาคฤหปตานีจะนอกใจแม่ทางใจเลย ดังนั้น นางจะนอกใจทางกายได้แต่ที่ไหน ข้าพระองค์ปรารถนาจะพบกันและกันทั้งในปัจจุบัน ทั้งในภพหน้า พระเจ้าข้า. นกุลมารดาคฤหปตานีก็กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าบ้างว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์กับนกุลบิดาคฤหบดีแต่งงานกันครั้งยังเป็นหนุ่มเป็นสาว ข้าพระองค์มิได้ล่วงรู้ว่า นกุลบิดาคฤหบดีจะนอกใจแม่ทางใจ ดังนั้น เขาจะนอกใจทางกายได้แต่ที่ไหน. ข้าพระองค์ปรารถนาจะพบกันและกัน ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในภพหน้าพระเจ้าข้า. ต่อมา ภายหลัง พระศาสดาประทับนั่ง ณ พระเชตุวันวิหารเมื่อทรงสถาปนาเหล่าอุบาสกไว้ในตำแหน่งต่าง ๆ ตามลำดับ ทรงนำเรื่องของคนทั้งสองให้เป็นอัฐูปัตติเหตุเกิดเรื่องแล้ว ทรงสถาปนานกุลบิดาคฤหบดีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกอุบาสกผู้คุ้นเคยแล.”^{๒๔}

ทิศ๖ในเรื่องของเพื่อนในมุมมองของเศรษฐศาสตร์ในเรื่องการคบเพื่อนนั้น น่าจะอยู่ในประเด็นที่ว่าอะไรที่ถือเป็นสัมมาอาชีวะของคนที่เป็นเพื่อนกัน จากหลักการของ “กัลยาณมิตร” มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกดังนี้

“ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวศักกะชื่อสักกะ ในแคว้นสักกะของชาวศากยะทั้งหลาย ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้ว นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี นี้เป็นกึ่งหนึ่งแห่งพรหมจรรย์ เทียบนะ พระเจ้าข้า.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรอานนท์ เธออย่าได้กล่าวอย่างนั้น เธออย่างได้ กล่าวอย่างนั้น ก็ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี นี้เป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้นทีเดียว ดูกรอานนท์ อันภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี พึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ จักกระทำใ้มากซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘.

ดูกรอานนท์ ก็ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ย่อมเจริญอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมกระทำใ้มากซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างไรเล่า? ดูกรอานนท์ ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้ย่อมเจริญสัมมาทิฐิ อันอภัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละย่อมเจริญสัมมาสังกัปปะ ... สัมมาวาจา ... สัมมากัมมันตะ ... สัมมา

^{๒๔} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๒ อังคุตตรนิกาย เอก-ทุก-ติกนิบาต, ”พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๘๑.

อาชีวะ ... สัมมาวายามะ ... สัมมาสติ ... สัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัย นิโรธ น้อมไปในการสละ ดูกร อานนท์ ภิกษุผู้มีมิตติ มีสหาศี มีเพื่อนดี ย่อมเจริญ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อม กระทำให้มากซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้แล.”^{๒๘}

จากข้อความดังกล่าวทำให้ทราบว่าสัมมาอาชีวะของความเป็นเพื่อนคือ การที่เป็น กัลยาณมิตรต่อกันพร้อมทั้งแนะนำให้เพื่อนมีความคิดที่ดี ที่ถูกต้อง เมื่อคิดดีแล้ว การปฏิบัติที่ดี ก็ จะตามมา เช่น การรักษาทรมณ์ให้เพื่อน การฟังได้ในยามมีภัย เป็นต้น

ทิศในเรื่องที่เกี่ยวกับนายจ้างและลูกจ้าง เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่า “ความเห็นแก่ตัว” เป็น ธรรมชาติของมนุษย์ พระพุทธศาสนายอมรับว่า ธรรมชาติของมนุษย์คือความเห็นแก่ตัวแต่ก็ยอมรับว่ามนุษย์เห็นแก่ผู้อื่นได้ ยินดีช่วยเหลือผู้อื่นได้ สามารถมองเห็นสังคมที่ผู้คนเป็นสุขร่วมกันด้วยความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน^{๒๙} ซึ่งก็คือความเมตตาตนเอง ในกรณีของนายจ้างและลูกจ้าง ความเมตตา นี้ จะเป็นกุญแจดอกสำคัญที่ทำให้ ทั้ง นายจ้างและลูกจ้างทำงานไปด้วยกันอย่างราบรื่น ไม่ว่าจะเป็นการที่นายจ้างคำนึงถึง “อกเขาอกเรา” ของลูกจ้าง และลูกจ้างมี “น้ำใจ” ตอบแทนให้ ล้วนแต่ถือเป็นสัมมาอาชีวะของทั้งสองฝ่าย เมื่อเป็นดังนี้ แม้ว่าการขาย(สินค้าหรือ บริการ)อาจลดลงบ้างจากการที่มีค่าใช้จ่ายทางแรงงานเพิ่มขึ้นเช่นสวัสดิการต่างๆ แต่ผลที่ได้รับ กลับมาคือ ความสุขและความมั่นคงในองค์กรนั้นๆซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่อาจซื้อได้ด้วยเงิน

ทิศในเรื่องของสมณะชีพราหมณ์กับคฤหัสถ์ การปกครองของสงฆ์ ตามพระวินัยนั้น ดู เหมือนว่าไม่ต้องขึ้นกับการปกครองในระบบใดๆ สามารถเป็นอิสระได้ในชุมชนนั้นๆ หน้าที่หนึ่งของพระสงฆ์คือ การบอกถึงสิ่งที่ถูกที่ควรให้แก่คฤหัสถ์เพื่อการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เช่นศีลธรรม ต่างๆ ในขณะที่เดียวกันต้องเป็นพระที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วย ทั้งสองส่วนนี้ถือได้ว่าเป็น สัมมา อาชีวะของพระสงฆ์ ในการที่จะสร้างความสมดุลของจิตใจของคนในชุมชน ไม่ให้ไหลไปในการทำ ชั่ว แต่ดึงกลับมาให้อยู่ในทางที่เหมาะสมที่ควรพระสงฆ์ไม่ควรทำตนให้ลำรวมเพียงหวังลาภสักการะ ดังข้อความในพระไตรปิฎกคือ

“ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พราหมณคามชื่อเอกนาพาในทักขิณาครีชนบท แคว้นมคธ ก็สมัยนั้นแล กสิภารทวาช-พราหมณ์ประกอบไถประมาณ ๕๐๐ ในเวลาเป็นที่หว่านพืช ครั้งนั้นแล เป็นเวลาเช้า

^{๒๘} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรต้นตปิฎก สังขตนิคายนิกาย มหาวรรค,” พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ๒, หน้า๒.

^{๒๙} ปรีชา ช้างขวัญยืน, “ทุนนิยมกับพุทธศาสนา,” วารสารพุทธศาสนศึกษา ๕ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๕) :

พระผู้มีพระภาคทรงนั่งแล้ว ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังที่การงานของกสิการ-
ทวาชพราหมณ์ ก็สมัยนั้นแล การเลี้ยงดูของกสิการทวาชพราหมณ์ กำลังเป็นไปตามลำดับ
นั้นแล พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปถึงที่เลี้ยงดู ครั้นแล้วได้ประทับยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วน
ข้างหนึ่ง กสิการทวาชพราหมณ์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับยืนอยู่เพื่อบิณฑบาตครั้น
แล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระสมณะ ข้าพระองค์แล ย่อมไถและหว่าน
ครั้นไถและหว่านแล้วย่อมบริโภคนั้น แม้พระองค์ก็จงไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว
จงบริโภคนั้นเถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสว่าดูกรพราหมณ์ แม้เราก็จงไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว
ย่อมบริโภคนั้น

กสิ. ข้าแต่พระสมณะ ก็ข้าพระองค์ย่อมไม่เห็นแอก ไถ ฆาต ปลูกหรือโคของท่าน
พระโคดมเลย ก็แลเมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านพระ โคดมตรัสอย่างนี้ว่า ดูกรพราหมณ์ แม้เราก็จงไถ
และหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วย่อมบริโภคนั้น

ลำดับนั้น กสิการทวาชพราหมณ์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า

พระองค์ย่อมปฏิญาณว่าเป็นชวานา
แต่ข้าพระองค์ไม่เห็นไถของพระองค์
พระองค์อันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว
ขอได้โปรดตรัสบอกไถแก่ข้าพระองค์
โดยวิธีที่ข้าพระองค์จะพึงรู้จักไถของพระองค์ ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบด้วยพระคาถาว่า

ครุฑของเราเป็นพืช ความเพียรของเราเป็นฝน
ปัญญาของเราเป็น แอกและไถ
หิริของเราเป็นงอนไถ ใจของเราเป็นเชือก
สติของเราเป็นฆาตและปลูก
เราค้ำครองกายค้ำครองวาจา สำรวมในอาหารในท้อง
ย่อมกระทำการอดหญ้า คือ การกล่าวให้พลาดด้วยสังขะ
ความสงบเสงี่ยมของเราเป็นเครื่องปลดเปลื้องกิเลส
ความเพียรของเรานำธุระไปเพื่อธุระนำไปถึงแดนเกษมจาก โยคะ
ไม่หวนกลับมาข้อมถึงสถาน ที่ๆ บุคคล ไปแล้วไม่เศร้าโศก
การไถนานั้นเราไถแล้วอย่างนี้
การ ไถนานั้น ย่อมมีผลเป็นอมตะ
บุคคลไถนานั้นแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ฯ

ลำดับนั้นแล กสิการทวาทพราหมณ์เทข้าวปายาสลงในถาดสำริดใหญ่ แล้วน้อมถวายแด่พระผู้มีพระภาคด้วยกราบทูลว่า ขอท่านพระโคตมเสวยข้าวปายาสเถิด เพราะพระองค์ท่านเป็นชาวนา ย่อมไถนา อันมีผลไม่ตาย ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบด้วยพระคาถาว่า

ดูกรพราหมณ์ เราไม่ควรบริโภคนิโกชนะที่จับกล่อมได้มา
ข้อนี้ไม่ใช่ธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้เห็นอยู่โดยชอบ
พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงห้ามนิโกชนะที่จับกล่อมได้มา

ดูกรพราหมณ์ เมื่อธรรมมีอยู่ การแสวงหาเป็นความประพฤติกของ พุทธเจ้าทั้งหลาย

เชิญท่าน บำรุงพระจีณาสพผู้บริบูรณ์ด้วยคุณทั้งปวง

ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ ผู้มีความคะนองอันสงบแล้ว

ด้วยข้าวและน้ำอย่างอื่นเถิด เพราะว่าเขาคนนั้น เป็นเขตของบุคคลผู้มุ่งบุญ ฯ

กสิ. ข้าแต่พระโคตม ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพระองค์จะถวายข้าวปายาสนี้แก่ใคร ฯ

พ. ดูกรพราหมณ์ เราย่อมไม่เห็นบุคคลในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลกพรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ผู้บริโภคน้ำปายาสนั้นแล้วจะพึงให้ ย่อยได้โดยชอบ นอกจากตถาคตหรือสาวกของตถาคตเลย ดูกรพราหมณ์ ถ้าอย่างนั้น ท่านจงทิ้งข้าวปายาสนั้นเสียในที่ปราศจากของเจียว หรือจงให้จมลงในน้ำซึ่งไม่มีตัวสัตว์เถิด ฯ

ลำดับนั้น กสิการทวาทพราหมณ์เทข้าวปายาสนั้นให้จมลงในน้ำอันไม่มีตัวสัตว์ พองข้าวปายาสนั้นอันกสิการทวาทพราหมณ์เทลงในน้ำ (ก็มีเสียง) คังจิจิฏฐะ จิฏฐิฏฐะ เป็นควนกลุ่มโคยรอบ เหมือนก้อนเหล็กที่บุคคลเผาให้ร้อนตลอดวัน ทิ้งลงในน้ำ (มีเสียง) คังจิจิฏฐะ จิฏฐิฏฐะ เป็นควนกลุ่มโคยรอบฉะนั้น ฯ

ลำดับนั้นแล กสิการทวาทพราหมณ์สลดใจ มีขนชูชัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ หมอบลงแทบพระบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ภายตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ภายตของพระองค์แจ่มแจ้งนักท่านพระโคตมทรงประกาศธรรมโดยอนกปริยาย เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปไว้ในที่มืดด้วย หวังว่า คนมีจักขุจักเห็นรูปได้ ฉะนั้น ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระโคตมผู้เจริญกับทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระโคตมผู้เจริญโปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต จำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป ขอข้าพระองค์พึงได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระโคตมผู้เจริญเถิด

กสิการทวาทะพรหมณ์ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็
 ท่านทวาทะอุปสมบทแล้วไม่นาน หลีกออกจากหมู่อยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความ
 เพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ไม่ช้านักก็ทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันยอดเยี่ยม ที่กุลบุตร
 ทั้งหลายออกบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบันเข้า
 ถึงอยู่ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อ
 ความเป็นอย่างนี้มีไม่ได้มี ก็ท่านทวาทะ ได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในจำนวนพระ
 อรหันต์ทั้งหลาย ฯ”

จากข้อความเหล่านี้เราจะเห็นได้ว่า การงานของสงฆ์ คือ “ธรรม” เท่านั้นโดยนัยนี้รวมทั้งการ
 ประพฤติปฏิบัติ และการเผยแผ่ศาสนาโดยธรรมเช่นกัน สรุปในเรื่องพิเศษ คือ การปฏิบัติตนต่อผู้
 คนที่เกี่ยวข้องโดยรู้หน้าที่ ความเหมาะสม ก่อให้เกิดความสงบสุขทั้งในชีวิตตนเองและผู้อื่น และ
 การดำเนินชีวิตในแนวทางสัมมาอาชีวะนั้น ไม่เพียงแต่การทำงานที่ดีเท่านั้น แต่ยังสามารถทำได้
 โดยการมีเมตตา มีน้ำใจ และเอาใจเขามาใส่ใจเรา ถือได้ว่าเป็นสัมมาอาชีวะเช่นเดียวกัน ที่กล่าว
 มาแล้วนั้นเป็นการชี้ให้เห็นว่าทางสายกลางของการทำมาหากิน หรือ สัมมาอาชีวะนั้นแท้จริงแล้ว
 คือ การเป็นอยู่อย่างมีความสุขในสภาพปัจจุบันโดยมีทรัพย์เป็นตัวสนับสนุน เมื่อคนเราเกิดความสุข
 แล้วการนึกถึงผู้อื่นก็จะทำได้ง่ายขึ้น ความเห็นแก่ตัวจะค่อยๆลดความเข้มข้นลง การเสียสละเพื่อ
 ผู้อื่นก็จะมีทางทำได้ เป็นแนวทางที่จะก่อให้เกิดการศึกษาธรรมในระดับที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปในที่สุด
 พุทธศาสนาเรียกคำสอนในเรื่องนี้ว่า “สัมปรายภิกตถะประโยชน์” คือประโยชน์ในเบื้องหน้า (หลัง
 จากตายแล้ว) มีดังนี้คือ

๑. สัทธาสัมปทา คือ การถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงแม้ว่าในกาลมสูตร มีคำสอนว่า อย่าเพิ่งเชื่อ
 เพียงเพราะว่าฟังตามกันมา คือสืบๆกันมา เล่าลือกันมา ดำริว่าไว้ ถูกกับตรรกะ อนุমানได้อย่าง
 นั้น คิดเอาตามแนวเหตุผล เข้ากันได้กับทฤษฎีของตน ดูเผินๆน่าเชื่อ และ เพราะว่าครูของเราว่าไว้
 แต่ให้ทดลองดูว่าจริงตามที่รับรู้มาหรือเปล่า ถ้าจริงแล้วค่อยเชื่อ แต่การเชื่อโดยมี ศรัทธาก็
 ไม่ใช่สิ่งที่ผิดอะไร ถ้าสิ่งนั้นไม่ได้เบียดเบียนใคร กลับเป็นประโยชน์ต่อตัวเราเอง เช่น คำสอนเกี่ยว
 กับศีลธรรมของพุทธศาสนา

๑๑๑ กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย จุททกนิกาย จุททกปาฐ-ธรรม
 บท-อุทาน-อิตถวุดตค-สุตคณินาต,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ :โรง
 พิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๔, หน้า ๔๒๕.

๑๑๒ วิทย์ วิศทเวทย์, “ปรัชญาการศึกษาแนวพุทธ แนวทางและปัญหา,” วารสารพุทธศาสนศึกษา ๑
 (กันยายน - ธันวาคม ๒๕๓๗) : ๓๕.

๒. สีสัมปทา การถึงพร้อมด้วยศีล เช่น ศีล๕ ศีล๘ สำหรับฆราวาส ศีล๑๐ สำหรับเณร ศีล ๒๒๗ สำหรับพระสงฆ์ การถึงพร้อมด้วยศีล เป็นการทำให้ใจและกายของมนุษย์ถอดถอนจากกิเลส ยิ่งศีลบริสุทธิ์เท่าไร กิเลสก็จะเบาบางลงเท่านั้น การเบาบางลงของกิเลส จะทำให้มนุษย์มีโอกาสที่จะไปถึงการหลุดพ้นจากทุกข์ หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด เข้าสู่การ "นิพพาน" ซึ่งถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

๓. จากสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ การที่มนุษย์เราจะมีชีวิต "เสียสละ" เกิดขึ้นได้ นั้นจิตใจต้องได้รับการขัดเกลา จากหลักคำสอนในด้านศีลธรรม มีการปฏิบัติจนถึงจุดที่ เริ่มมองโลก และชีวิตในมุมมองที่ "ออกไป" จากตนเอง เริ่มเกิดความรู้สึก "เห็นอกเห็นใจ" เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน อยากจะสงเคราะห์ให้ทุกคนมีความสุข โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน โดยในที่สุดจะสามารถไปถึงความเข้าใจในกฎของธรรมชาติ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้

๔. ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือเกิดความรู้ "เข้าใจ" ธรรมชาติ ความเป็นธรรมดาของโลก ทุกอย่างมีเกิด มีดับ เป็นไปตามเหตุ ปัจจัยที่เป็นมา จบกิจที่ต้องทำ หมดทุกข์ หมดชาติ หมดภพ บรรลุอรหัตผลในที่สุด

สรุป สัมมาอาชีวะในด้านบุคคล นั้นเป็นการเป็นการทำมาหากิน ที่นอกจากจะไม่เบียดเบียนผู้อื่น ทั้งกายและใจแล้ว การควบคุมกายและใจให้อยู่ในขอบเขตของกฎเกณฑ์ทางสังคมและศีลธรรม ก็ถือเป็นสัมมาอาชีวะด้วยเช่นกัน ในทางเศรษฐศาสตร์นั้น ถ้าทุกคนในสังคม ทำมาหากินโดยมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แม้จะได้ผลตอบแทนน้อยลงบ้าง แต่สิ่งที่ได้รับกลับมาก็คือ "ความสุขและชีวิตที่ยั่งยืนไปกับความหมายที่งดงาม" น่าจะเป็นสิ่งที่คุ้มค่ามิใช่น้อย

ข. สัมมาอาชีวะในส่วนของสังคม

เนื่องจากปรัชญาสังคมเป็นรากฐานสำคัญของอุดมการณ์ทางการเมืองและอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจ^{๑๑} ดังนั้นเราจึงต้องทราบก่อนว่าพุทธศาสนานั้นมีปรัชญาสังคมหรือไม่ อย่างไร จากนั้นจึงตามมาด้วยแนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนา

พุทธศาสนาอาจไม่มีแนวทางเกี่ยวกับปรัชญาสังคมที่ชัดเจนนักว่าสังคมในอุดมคติเป็นแบบใด แต่ปรัชญาสังคมแบบพุทธนี้โดยเนื้อหาแล้วน่าจะคำนึงถึงเรื่องต่างๆ ดังนี้

- มีความคิดที่ถูกต้องต่อโลกและชีวิต นับถือใน ธรรม และความเป็นจริงของชีวิต

- มีการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับแนวทางไปสู่ นิพพาน เช่น หลักการของศีล สมาธิ ปัญญา^{๑๒}

เมื่อเราได้ขอบเขตของปรัชญาสังคมแบบพุทธแล้ว แนวทางในด้านเศรษฐกิจแนวพุทธควรเป็นใน

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

แนวทางที่อิงกับพุทธธรรม คือ

ในระบบเศรษฐกิจแบบพุทธ การกระจายรายได้ ควรเป็นไปในแนวทางที่ไม่ควรเบียดเบียนคนในสังคมส่วนใหญ่ให้เดือดร้อนหมายถึง คนส่วนใหญ่อยู่ได้โดยไม่เดือดร้อน โดยไม่จำเป็นว่าต้องมีเฉพาะรายได้จากการทำมาหากินเท่านั้น แต่ควรมีการแบ่งปันกันและกันในสังคม โดยคนในสังคมควรมีความเมตตา และมีน้ำใจ ช่วยเหลือกัน ไม่ว่าจะเป็นการกำลังกาย กำลังเงิน หรือ กำลังใจการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบพุทธ ควรอยู่ที่ ความสมดุลระหว่างความต้องการของสังคม กับ อัตราการผลิต คือ ไม่ควรผลิตมากเกินไปจนต้องมีการกระตุ้นให้เกิดความต้องการเทียม เช่น สินค้าประเภท อุปโภคบริโภค แต่ขณะเดียวกัน ก็ไม่ควรผลิตน้อยจนเกิดการขาดแคลน เช่น พลังงานต่างๆ ข้าวสาร น้ำตาล เป็นต้น สังคมไทยควรยึดหลักการบริโภคระดับกลาง และที่สำคัญจะต้องยึดหลักการพึ่งตนเอง^๙ ควรมีการคำนึงถึงการเบียดเบียนสภาพแวดล้อมจากของเสียที่เกิดจากการผลิตต่างๆ^{๑๐} โดยต้องระมัดระวังให้อยู่ในสัดส่วนที่ ไม่เกินกว่าที่จะสามารถขจัดได้ในระยะเวลาไม่นานนัก (อาจจะโดยธรรมชาติหรือใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วย เช่น การปล่อยให้ย่อยสลายในดิน การเผา หรือใช้ เทคโนโลยีที่เหมาะสม)

สัมมาอาชีวะในแง่สังคมนั้นอาจแสดงด้วยหลักการบางข้อที่พุทธศาสนาสอนคือทาน ในคำสอนของพุทธศาสนานั้น การทำทานถือว่าการปฏิบัติทางศาสนาที่สำคัญ การทำทานเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นสำหรับการก้าวเข้าสู่กระแสของนิพพาน เป็นการออกจากตัวตน ไปสู่การเสียสละเพื่อสังคม การทำทานนั้นมีผลต่อจิตใจของผู้ปฏิบัติเป็นอย่างมาก ยิ่งทำมาก จิตใจจะยิ่งเข้าใกล้คำสั่งสอนมาก สามารถทำงานเพื่อประโยชน์ของสังคมได้มาก ดังพระเวสสันดรที่ทรงบริจาค ทานที่ไม่มิผู้ใดทำได้ เพื่อเกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก จนได้เป็นพระพุทธเจ้าในชาติถัดมา ดังข้อความในอรรถกถาพระไตรปิฎกมีว่า

“คำว่า ตามความเป็นจริง คือตามที่เป็นจริง ตามภาวะของตน. วัณณะ หมายถึงเอาพระคุณ. คำว่า ได้กล่าวขึ้นแล้ว หมายความว่า พุคแล้ว. คำว่า ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก คือ ปฏิบัติอย่างไร ปฏิบัติอย่างไร คือ แม้เมื่อทรงรวบรวมธรรม ๘ ประการ แทบพระบาทของพระที่บังกรแล้วบำเพ็ญพระอภินิหาร ชื่อว่า ทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก. แม้เมื่อทรงบำเพ็ญพระบารมี ๑๐ ทศเหล่านี้ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี เป็นเวลา ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อ

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๑๐} ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, เศรษฐศาสตร์สีเขียวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๖๗.

เกือบดูแลกันมาก. ในคราวเป็นคาบสผู้ถ่มันขันติ (ขันติวาที) ในคราวเป็นอุปัชฌาย์บาล
 กุมาร ในคราวเป็นพญาช้างฉัททันต์ ในคราวเป็นพญานาคภูริทัตต์ จัมเปยยะและ
 สังขบาล และในคราวเป็นมหากปิ แม้ทรงกระทำงานที่ทำได้ยากเช่นนั้น ก็ชื่อว่าทรง
 ปฏิบัติเพื่อเกือบดูแลกันมาก. แม้เมื่อทรงดำรงอัครภาพเป็นพระเวสสันดรทรงให้ทาน
 ใหญ่ชนิดละร้อยรวม ๗ ชนิด ทำให้แผ่นดินไหวใน ๗ สถานแล้วทรงยึดเอายอดพระ
 บารมี ก็ชื่อว่า ทรงปฏิบัติเพื่อเกือบดูแลกันมาก แม้ในอัครภาพถัดจากอัครภาพเป็นพระ
 เวสสันดรนั้น เสด็จดำรงอยู่ในคฤสถิต บุรีตลอดพระชนมายุ ก็ชื่อว่า ทรงปฏิบัติเพื่อ
 เกือบดูแลกันมาก. พระองค์ทรงเห็นบุญนิมิต ๕ อย่างในคฤสถิตบุรีนั้น ผู้อันพวก
 เทวดาในหมื่น จักรวาลอ่อนวอนแล้ว ทรงตรวจคุมหาวิโลกนะ ๕ ประการแล้ว
 ประทานปฏิญาณเพื่อประโยชน์แก่การสงเคราะห์พวกเทวดา แล้วทรงจุดจากคฤสถิตบุรี
 แม้ทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์มารดา ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกือบดูแลกันหม่อมมาก.
 ทรงอยู่ในพระครรภ์พระมารดาตลอดสิบเดือนแล้วประสูติจากพระครรภ์พระมารดาที่
 ปาลุมพินีก็ดี ทรงครองเรือนสิ้นยี่สิบเก้าพรรษา เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ทรง
 ผนวชอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำอนโนมาก็ดี ทรงทำพระองค์ให้ลำบากด้วยความเพียรที่ยิ่งใหญ่
 ตั้งหกปีแล้วเสด็จขึ้นสู่โพธิบัลลังก์แล้วทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณก็ดี ทรงยัง
 พระอิริยาบถให้เป็นไปที่ควงไม้โพธิ์ตลอดเจ็ดสัปดาห์ก็ดี เสด็จออกัสยปาลีปิถนะแล้ว
 ทรงหมุนล้อธรรมอันยอดเยี่ยมก็ดีทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ก็ดี เสด็จลงจากเทวโลกก็ดี
 ทรงเป็นพระพุทธเจ้าแล้วเสด็จดำรงอยู่ตั้งสี่สิบห้าพรรษาก็ดี ทรงปลงพระชนมายุ
 สังขารก็ดี เสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุระหว่างคู่มือไม้สาละก็ดี ก็ชื่อ
 ว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกือบดูแลกันหม่อมมาก. พึงทราบว่ ทรงปฏิบัติเพื่อเกือบดูแลกันหม่อม
 มากตลอดเวลาที่พระธาตุของพระองค์แม้เท่าเม็ดผักกาดยังธำรงอยู่. บทที่เหลือก็เป็น
 คำใช้แทนบทว่า ทรงปฏิบัติเพื่อเกือบดูแลกันหม่อมมาก”^{๑๑๖}

คำว่า “เพื่อเกือบดูแลกันหม่อมมาก” นั้นเป็นความตั้งใจเริ่มต้นของผู้ที่ปรารถนาจะเป็นพระพุทธ
 เจ้าในอนาคต โดยต้องผ่านขบวนการต่างๆที่ยากนักที่คนธรรมดาจะปฏิบัติได้ โดยมีบารมี 10 เป็นที่
 สุด โดยที่จิตของพระองค์ท่านสะอาดบริสุทธิ์ ปราศจากมลทินใดๆ โดยไม่ได้หวังว่า ทำบุญทำทาน
 เพื่อเป็นพระพุทธเจ้า แต่กุศลของดวงจิตที่บริสุทธิ์ ทำให้ความปรารถนาของพระองค์สัมฤทธิ์ผล ผล

^{๑๑๖} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรตันตปิฎก เล่ม ๒๕ ขุททกนิกาย อปทานภาค ๒ พุทธ
 วงศ์-จริยาปิฎก,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา,
 ๒๕๓๐), หน้า ๒๕๕.

ที่ได้รับในขั้นสุดท้ายเป็นการหมดกิเลส หมดทุกข์โดยสิ้นเชิง จึงเป็นเหตุจูงใจให้ผู้ที่ต้องการพ้นไปจากทุกข์ยากทั้งปวงในโลกต้องการปฏิบัติ โดยมุ่งที่การทำทานเป็นอย่างแรก เพราะ "ทานบารมี" เป็นการสั่งสมบารมีอันดับแรกของผู้ที่ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า ทานแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ ๑. อามิสทาน คือการให้วัตถุ เช่น เงินทอง ยารักษาโรค สังฆทาน เป็นต้น ๒. คือ ธรรมทาน คือ ให้ธรรมเป็นทาน

ในมุมมองของเศรษฐศาสตร์ การเกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก โดยในรูปของการทำทาน โดยมองในรูปอามิสทานนั้น จัดได้ว่าเป็นการกระจายรายได้จากคนที่มี ทรัพย์มากไปสู่คนที่มีความขาดแคลนกว่า ก่อให้เกิดผลดีต่อคนในสังคมโดยรวม เป็นการลดช่องว่างทางสังคมในด้านของสภาพความเป็นอยู่ได้ โดยที่คนในสังคมรู้จักที่จะเป็นทั้งผู้ให้และผู้รับ เมื่อคนในสังคมลดความเห็นแก่ตัวลง ก็จะส่งผลถึงภาคเศรษฐกิจโดยตรงคือ การเอาตัวเขาเปรียบทางเศรษฐกิจจะเริ่มลดน้อยลง ไม่ว่าจะเป็นส่วนของการลงทุนการผลิต การขาย การบริโภค และการรักษาสิ่งแวดล้อม

ในส่วนของธรรมทาน นับได้ว่าเป็นการผลิตในทางเศรษฐศาสตร์ คือ เป็นการใส่วัตถุดิบ คือ "ธรรม" เข้าไปในกระแสความคิดของคน โดยผสมผสาน ผ่านกระบวนการเรียนรู้และประสบการณ์ต่างๆในชีวิต โดยมี "ธรรม" เป็นตัวควบคุมการผลิต ผลที่เกิดขึ้นคือ การกระทำที่มีประโยชน์ต่อสังคม โดยมี "ปัญญา" เป็นเบื้องหลัง การให้ธรรมทานถือเป็นทานที่เลิศกว่าธรรมทั้งหมด โดยมีข้อแม้เพียงว่า ผู้ให้ต้องตั้งใจให้ ของที่ให้ต้องบริสุทธิ์ และผู้รับต้องบริสุทธิ์ ดังข้อความในพระไตรปิฎก ความว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวันอารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถี ก็สมัยนั้นแล อุบาสกรชื่อนันทมารดา ชาวเมืองเวพุกัมชกะ ถวายทักษิณาทานอันประกอบด้วยองค์ ๖ ประการ ในภิกขุสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นประมุข พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นอุบาสกาชื่อนันทมารดา ชาวเมืองเวพุกัมชกะถวายทักษิณาทานอันประกอบด้วยองค์ ๖ ประการ ในภิกขุสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นประมุข ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุบาสกาชื่อนันทมารดาชาวเมืองเวพุกัมชกะนั้นถวายทักษิณาทานอันประกอบด้วยองค์ ๖ ประการ ในภิกขุสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นประมุข ก็ทักษิณาทานอันประกอบด้วยองค์ ๖ ประการเป็นอย่างไร ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย องค์ ๑ ของทายก องค์ ๑ ของปฏิคาหก องค์ ๑ ของทายก เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทายกก่อนให้ทาน เป็นผู้ตั้งใจ ๑ กำลังให้ทานอยู่ย่อมยังจิตให้เลื่อมใส ๑ ครั้งให้ทานแล้วย่อมปลื้มใจ ๑ นี้องค์ ๑ ของทายก องค์ ๑ ของปฏิคาหกเป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิคาหกในศาสนานี้เป็นผู้ปราศจากราคะ

หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโรค ๑ เป็นผู้ปราศจากโทษ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษ ๑ เป็นผู้ปราศจากโมหะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโมหะ ๑ นี้องค์ ๓ ของปฏิคาหก องค์ ๓ ของทายก องค์ ๓ ของปฏิคาหกย่อมมีประการดังนี้^{๓๗}

๔.๔ ภาพรวมของแนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนา

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เราค่อนข้างจะเห็นว่า ทศนะของพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องทางเศรษฐกิจนั้นมีลักษณะของการเป็นคำแนะนำในทางศีลธรรมที่เราควรเกี่ยวข้องกับเรื่องทางเศรษฐกิจอย่างไรมากกว่าที่จะเป็นหลักการทางเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเรื่องนี้ก็คงไม่ใช่เรื่องแปลกเพราะพุทธศาสนานั้นเกิดขึ้นด้วยจุดประสงค์หลักคือการช่วยผู้คนให้พ้นทุกข์ ซึ่งทุกขในที่นี้ก็มีความหมายเฉพาะที่แตกต่างไปจากทุกข์ที่วิชาเศรษฐศาสตร์เกี่ยวข้องกับหรือถูกตีความให้เกี่ยวข้องกับ ด้วยมีความพยายามจากนักวิชาการทั้งทางด้านพุทธศาสนาและทางด้านเศรษฐศาสตร์ที่จะหาว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “พุทธเศรษฐศาสตร์” นั้นเป็นอย่างไรหรือควรเป็นอย่างไร อย่างเช่นที่ปรากฏในงานของท่านพระธรรมปิฎก อาจารย์อภิชัย พันธเสน อาจารย์ปรีชา เปี่ยมพงษ์ ใสวรรณ์ อาจารย์ปรีชา ช่างขวัญ-เย็น อาจารย์วิทย์ วิศทเวทย์ เป็นต้น เป็นที่น่าสังเกตว่างานโดยท่านเหล่านี้ในท้ายที่สุดแล้วก็พิจารณาพุทธเศรษฐศาสตร์ในฐานะที่เป็นคำแนะนำทางจริยธรรมแก่บุคคลหรือสังคม เราอาจกล่าวได้ว่าทศนะเกี่ยวกับเศรษฐกิจของพุทธศาสนานั้นมีลักษณะเป็นปรัชญาเศรษฐกิจ (economic philosophy) หรือจริยธรรมทางเศรษฐกิจ (economic morality) ไม่ใช่ตัวทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ (economic theory) อย่างเช่นทฤษฎีทุนนิยมของอดัม สมิท เป็นต้น

ความเป็นปรัชญาทางเศรษฐกิจหรือเป็นศีลธรรมทางเศรษฐกิจของแนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนาจะช่วยให้เราเข้าใจบทบาทของพุทธศาสนาเวลาที่ให้คำแนะนำเกี่ยวกับเรื่องทางเศรษฐกิจได้ตรงจุด ซึ่งก็จะเห็นได้จากที่ผู้วิจัยได้นำเสนอมานี้ทั้งหมดในบทนี้ พุทธศาสนานั้นเสนอหลักธรรมที่สำคัญมากในการจัดการหรือเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ในชีวิตเรา หลักธรรมที่ว่านี้คือหลัก “ทางสายกลาง” หลักทางสายกลางนี้ประกอบด้วยหลักธรรม ๘ ข้อเพื่อแสดงรายละเอียด ในบรรดาหลักธรรมที่เป็นองค์ประกอบทั้งแปดข้อนั้นผู้วิจัยได้ใช้ข้อหนึ่งที่เรียกว่าหลักสัมมาอาชีวะ เป็นฐานสำหรับการตีความว่าอะไรคือแนวคิดด้วยเศรษฐกิจของพุทธศาสนา โดยได้แยกว่า สัมมาอาชีวะนั้นแสดงออกผ่านทางชีวิตของปัจเจกบุคคลแต่ละคนในสังคม และผ่านทางสังคมที่ปัจเจกบุคคลทั้งหลายรวมกันอยู่ด้วย การแยกเช่นนี้ก็เพื่อแสดงว่า แม้ว่าหลักธรรมในพุทธศาสนา

^{๓๗} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรตันตปิฎก เล่ม ๑๔ อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๑๐๘, หน้า ๑๐๖.

จะเน้นการให้ปัจเจกบุคคลแต่ละคนนำไปประยุกต์ใช้กับชีวิตตน แต่พุทธศาสนาก็มีคำสอนบาง ส่วนที่อาจตีความว่ามีนัยในทางสังคมด้วย (ดังเช่นเรื่องศีลที่ท่านพระธรรมปิฎกตีความว่ามีนัยทาง สังคมด้วยนอกเหนือจากนัยทางปัจเจกบุคคลอย่างที่เรามักจะเข้าใจกัน) ในบทนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอ หลักการให้ทานของพุทธศาสนามาแสดงในฐานะข้อชี้แนะทางสังคมว่าสังคมพุทธควรมีทำที่อย่างไร เกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจ การให้ทานนั้นเป็นความดีในระดับของปัจเจกบุคคล ข้อนี้เป็นเรื่องที่ชัดเจนในตัวอยู่แล้ว แต่ทานนั้นเมื่อได้รับการปฏิบัติมาก ๆ โดยชาวพุทธแต่ละคนในสังคมก็มีพลังทาง สังคมที่ช่วยให้เกิดความสมดุลบางอย่างขึ้น ความสมดุลที่ว่านี้คือความที่ประชาชนในสังคมไม่รู้สึกร ว่างานอยู่ห่างจากผู้อื่นทั้งที่ในความเป็นจริงเราอาจมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งจุด นี้ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญมากไม่แพ้ความพยายามที่จะทำให้เกิดความเท่าเทียมกันในทาง เศรษฐกิจอย่างในระบบเศรษฐกิจบางระบบเช่นสังคมนิยมพยายามกระทำ

ท่านพุทธทาสกล่าว^{๑๗} ในระบบเศรษฐกิจศาสตร์แบบของพุทธศาสนา กรรมกรหรือชาวนาจะ ไม่มีความรู้สึกอยากจะได้ล่ำลี้ยงนายทุนหรือเจ้าที่ดิน เพราะกรรมกรหรือชาวนาไม่รู้สึกรว่างานตัวเอง “อยู่ ห่าง” จากนาย ทุนหรือเจ้าของที่ดิน ความเกือกลกันระหว่างกรรมกรและเจ้าของกิจการ หรือ ระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดิน ท่านยกตัวอย่างว่าเศรษฐกิจในสมัยพุทธกาลอย่างเช่นนางวิสาขาหรือ อนาถ- บิณฑิกเศรษฐีเป็นบุคคลที่ไม่มีคนยากจนคนไหนรู้สึกว่าจะอยากจะได้ล่ำลี้ยง เพราะบุคคลเหล่านี้ ได้ให้ทานแก่คนยากคนจนนั่นเอง ความแตกต่างทางด้านฐานะทางเศรษฐกิจนั้นพุทธศาสนา มองว่าเกิดขึ้นจากปัจจัยหลายอย่าง ปัจจัยเหล่านี้บางอย่างเป็นเรื่องที่รัฐจะต้องเข้าไปดูแลเช่นการที่ดิน บางคนอาศัยความคดโกงเอาเปรียบผู้อื่นทำให้ตนเองร่ำรวย หลักศีลห้าเป็นต้นในพุทธศาสนาก็ สามารถใช้เป็นพื้นฐานของการที่รัฐจะต้องเข้าไปดูแลจัดการเรื่องที่ไม่ถูกต้องเหล่านี้ แต่ก็มีปัจจัย อีกส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดความแตกต่างกันเช่นกรรม ซึ่งในที่นี้ตีความได้ทั้งในแง่ที่เป็นอดีตและ ปัจจุบันคนเราเกิดมาความสามารถไม่เท่ากัน พุทธศาสนาอธิบายว่าเป็นเรื่องของกรรม เช่นบาง คนฉลาด บางคนมีความสามารถพิเศษมากกว่าคนอื่น ความฉลาดและความสามารถพิเศษเช่นนี้ ย่อมทำให้คนเหล่านี้สามารถสร้างฐานะทางเศรษฐกิจได้มากกว่าคนอื่นที่ปราศจากคุณสมบัติที่ว่ นั้น นอกจากนี้ในหมู่นคนที่มีความสามารถใกล้เคียงกัน (ตามอำนาจการจำแนกของกรรมในอดีต) ก็อาจต่างกันในเรื่องความขยันหมั่นเพียร ความแตกต่างนี้ (ซึ่งพุทธศาสนาถือว่าเป็นเรื่องของ กรรมใหม่หรือกรรมในปัจจุบัน) ก็มีผลต่อความแตกต่างทางฐานะทางเศรษฐกิจ ความแตกต่าง ตามที่กล่าวมานี้พุทธศาสนาถือว่าไม่ใช่เรื่องที่เสียหายในทางศีลธรรม แต่พุทธศาสนาก็เสนอความ คิดว่า คนที่มีโอกาสในทางเศรษฐกิจดีกว่าควรเกื้อกูลคนที่ด้อยกว่าในรูปของการให้ทานเป็นต้น

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ธัมมิกสังคมนิยม (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ โคมลทิมทอง, ๒๕๒๕).

การให้ทานที่ได้รับการปลูกฝังในสังคมพุทธว่าเป็นเรื่องที่ควรสนับสนุนให้แสดงออกมากขึ้นต่อมาก็จะกลายเป็นจริยธรรมในทางสังคมไป คือคนร่ำรวยในสังคมพุทธก็จะรู้สึกว่าเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งของตนที่จะต้องเกื้อกูลคนที่ยากจน ส่วนคนที่ยากจนก็จะรู้สึกว่าเมื่อตนเองได้รับความเกื้อหนุนจากคนที่ร่ำรวยแล้ว หากว่ามีอะไรที่ตนจะช่วยเกื้อกูลกลับบ้างตนก็ย่อมจะยินดีกระทำ อาจารย์ปรีชา ช้างขวัญยืนวิเคราะห์ว่าความเมตตาธรรมนั้นไม่จำเป็นว่าจะต้องมาจากคนที่เหนือกว่าเสมอไป ท่านได้ยกตัวอย่างว่าขอทานก็เมตตาเศรษฐกิจได้ เช่นเห็นเศรษฐกิจปิดประตูไม่สนิทก็มีน้ำใจช่วยบอก^{๑๔} ตัวอย่างที่ท่านอาจารย์ปรีชายกมานี้ผู้วิจัยคิดว่าสำคัญมาก เพราะเป็นตัวอย่างที่สามารถเกิดขึ้นจริงและสามารถขยายความออกไปได้มาก คนรวยยังมีอะไรอีกมากที่จะต้องได้รับการช่วยเหลือจากคนจน เช่นอยู่บ้านใกล้กันช่วยดูแลบ้านเวลาที่ไม่อยู่เป็นต้น ไม่ใช่ร่ำรวยแล้วไม่ต้องการความช่วยเหลือจากใคร ความเกื้อกูลกันเช่นนี้ไม่มีกล่าวในวิชาเศรษฐศาสตร์ว่าจะเกิดได้อย่างไร จุดนี้ผู้วิจัยคิดว่าเป็นความแตกต่างระหว่างทัศนะทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนากับทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์

๔.๕ เศรษฐกิจพอเพียง สอดคล้องกับหลักพุทธธรรม

ก. ความพอเหมาะพอดี (ทางสายกลาง)

จากปัญหาในหลักการของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่มุ่งแต่ผลประโยชน์สูงสุดเพียงอย่างเดียว โดยละเลยความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น สภาพความเป็นอยู่ของคนในสังคม ของเหลือจากการผลิตและอุตสาหกรรมซึ่งเป็นการเบียดเบียนธรรมชาติโดยการให้ทรัพยากรจำนวนมากไปในการผลิต ตลอดจนสภาพจิตใจของผู้ที่อยู่ในระบบของเศรษฐกิจกระแสหลัก ทำให้ผู้คนต้องทนทุกข์ ฯลฯ ล้วนมาจากแนวคิดที่แยกทุกอย่างออกจากกัน ทำให้เกิดความแตกแยก เป็นแนวความคิดสุดโต่ง ไม่คำนึงว่าถึงกฎของธรรมชาติว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ทำให้ สังคมต้องจมอยู่กับปัญหาที่ดูเหมือนว่าจะไม่มีทางออก ดังคำอธิบายของท่านพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ดังนี้

“คงได้กล่าวแล้วว่า เศรษฐศาสตร์ในยุคปัจจุบันนี้มีลักษณะของความเจริญในทางวิชาการแบบยุคอุตสาหกรรมที่ว่า เป็นความเชี่ยวชาญเฉพาะทาง มีความชำนาญพิเศษในด้านของตน เป็น *specialization* การที่เป็นศาสตร์แห่งความชำนาญพิเศษในด้านของตน นั้น ก็มีแง่ดีเหมือนกัน คือ ทำให้เราศึกษาลึกเข้าไป โดยละเอียดในกลไกที่ซับซ้อน สามารถแยกแยะเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้ชัดเจนขึ้น อันนี้ก็

^{๑๔} ปรีชา ช้างขวัญยืน, “ทุนนิยมกับพุทธศาสนา.” วารสารพุทธศาสนศึกษา ๘ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๕) : ๔๕.

เป็นผลดี ในความเจริญแห่งยุคอุตสาหกรรมที่ผ่านมา เศรษฐศาสตร์ได้เจริญในด้านนี้มาก เราก็ไม่ควรละทิ้งผลดีที่เกิดจากความเจริญอันนี้เสีย แต่ส่วนที่ยังขาดอยู่ซึ่งเป็นแง่เสียก็คือ ในเมื่อสนใจเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับตัวเอง แล้วก็พยายามโคดเคี้ยว เอาเรื่องเศรษฐกิจออกไปอยู่ต่างหากอย่างนั้น มันก็ไม่สอดคล้องกับความจริงของสิ่งทั้งหลายที่อิงอาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เมื่อสิ่งทั้งหลายตามความจริงในธรรมชาติทั่วทั้งโลกนี้เป็นสิ่งที่อิงอาศัยกันและกัน ปัญหาต่างๆ ก็ต้องโยงกันไปหมด เมื่อปัญหาต่างๆ ประกอบด้วยเหตุปัจจัยที่โยงซึ่งกันและกัน เรามาคิดเฉพาะด้านของเรา ก็คิดค้นและแก้ปัญหาไม่ได้ ในที่สุดปัญหาก็ยิ่งขยายแพร่ออกไป ดังปรากฏในสภาพปัจจุบัน ที่ศาสตร์ต่างๆ วิทยาการต่างๆ ไม่สามารถจะแก้ปัญหาของโลก โดยเฉพาะเศรษฐศาสตร์ ก็ไม่สามารถจะแก้ปัญหาเศรษฐกิจให้ตกไปได้”^{๘๕}

พุทธศาสนา นั้นเน้นที่ทางสายกลาง รวมทั้งคำสอนที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของคนในสังคม โดยถือว่าความอยู่ดีกินดีนั้นเป็นพื้นฐานที่ส่งเสริมในการขัดเกลาจิตใจให้เกิดปัญญาในขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป นอกจากนั้น คำสอนในเรื่องของเหตุ ปัจจัย ที่ว่า “ทุกสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจของกฎแห่งเหตุและปัจจัย หรือกฎแห่งเหตุและผล ไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นมาลอยๆ โดยไม่มีเหตุทำให้เกิดขึ้น”^{๘๖} ดังนั้นเศรษฐกิจในแนวทางของพุทธศาสนาจึงเป็นเศรษฐกิจที่ต้องประกอบด้วยความสัมพันธ์ของ การดำเนินการต่างๆ ในชีวิต ไม่ว่าจะเป็น ชีวิตสภาพความเป็นอยู่ การใช้ทรัพยากร ตลอดจนการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม ให้สัมพันธ์ สอดคล้องกันในทางที่ดี การดำเนินชีวิตในแนวทางของทางสายกลางนั้น เป็นชีวิตที่ไม่เบียดเบียนตนเองและสังคม มีการคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวม ควบคู่ไปกับผลประโยชน์ส่วนตัว โดยปรากฏในหลักคำสอนต่างๆ เช่น ทิศหก ทิฐุธรรมมีกัตถะ สุขของคฤหัสถ์ เป็นต้น

เช่นเดียวกับหลักการของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งผู้ที่จะปฏิบัติตามแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียงได้ จะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยคุณธรรมหลายประการเช่น การรู้จักที่จะแก้ปัญหาให้ตรงจุดเป็นคนใจกว้าง รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น มีความอดทน ซื่อสัตย์สุจริต วิริยะอุตสาหะ เป็นผู้คำนึงถึงผลประโยชน์ของส่วนรวมเป็นที่ตั้ง เป็นต้น ซึ่งในทุกข้อนี้ล้วนเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จซึ่งอยู่ในแนวทางของทางสายกลางทั้งสิ้น ฉะนั้น จึงถือได้ว่าในแนวทางของทางสายกลางนั้น หลักการของพุทธธรรมและเศรษฐกิจพอเพียงมีความสอดคล้องกัน

^{๘๕} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), ทางออกจากระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำสังคมไทย (กรุงเทพฯ : มุกนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๕-๑๐.

^{๘๖} สุนทร ณ รั้งยี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓.

ข. ความสันโดษ

หลักคำสอนของพุทธศาสนาในเรื่อง ความสันโดษ เป็นหลักคำสอนที่สำคัญ มีแนวทางในการสอนให้คนเราพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ ซึ่งมักมีผู้เข้าใจผิดคิดว่าหลักการของสันโดษนั้นสอนให้คนเราเฉื่อยชา ที่จริงและหาเป็นเช่นนั้นไม่ หลักการของสันโดษนี้ สอนให้เราพอใจในสิ่งที่เรามี โดยไม่สนใจปริมาณของทรัพย์หรือกรรมสิทธิ์ต่างๆว่า มีมาก หรือ น้อย ความพอใจนี้ต้องหยุดอยู่ที่

สิ่งที่เราเป็นเจ้าของเท่านั้น ไม่ก้าวร้าวไปเบียดเบียนถึงทรัพย์และสิทธิของผู้อื่น ดังข้อความจากพระไตรปิฎก ดังนี้

“เพราะเหตุนี้แล ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่าเราทั้งหลายจักเป็นผู้สันโดษด้วยจิรวตามมีตามได้ และจัก เป็นผู้กล่าวสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วยจิรวตามมีตามได้ จักไม่ถึงการแสวงหาอันไม่ควร เพราะเหตุแห่งจิรว ไม่ได้จิรวแล้ว ก็จักไม่สะดุ้ง ครั้นได้จิรวแล้ว จักไม่ยินดี ไม่คิดใจไม่พัวพัน จักเป็นผู้มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก ไร้สอย เราทั้งหลายจักเป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ฯลฯ จักเป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ ฯลฯ จักเป็นผู้สันโดษด้วยภสัชบริหารซึ่งเป็นปัจจัยแห่งคนไข้ตามมีตามได้ จักเป็นผู้กล่าวสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วยภสัชบริหาร ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งคนไข้ตามมีตามได้ จักไม่ถึงการแสวงหาอันไม่ควรเพราะเหตุแห่งภสัชบริหารซึ่งเป็นปัจจัยแห่งคนไข้ ไม่ได้ภสัชบริหารซึ่งเป็นปัจจัยแห่งคนไข้ ก็ไม่สะดุ้ง ครั้นได้ภสัชบริหารซึ่งเป็นปัจจัยแห่งคนไข้แล้ว ก็ไม่ยินดี ไม่คิดใจ ไม่พัวพัน จักเป็นผู้มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออกบริโภค ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงศึกษาอย่างนี้แล ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เราจักกล่าวสอนพวกเธอตามอย่างกัสสปะ ก็หรือผู้ใดพึงเป็นผู้เช่นกัสสปะ และพวกเธอเมื่อได้รับโอวาทแล้ว พึงปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ฯ”^{๑๑}

จากข้อความดังกล่าว สิ่งที่ชัดเจนอย่างหนึ่งคือ การใช้ปัญญา พิจารณาถึงความเป็นจริงของความเป็นเจ้าของในทรัพย์ต่างๆตามความเป็นจริง ด้วยใจที่เป็นกลาง ถือสันโดษ ถือครองได้ ใช้เพื่อประโยชน์ในช่วงเวลาหนึ่ง ด้วยใจที่เป็นกลาง ไม่ยึดมั่น และไม่ปล่อยวางจนเกินไป ถือว่าเป็นการปฏิบัติตามแนวสันโดษได้อย่างเหมาะสม เช่น การถือสันโดษในการทำงาน หมายถึงการมุ่งมั่นทำงานในหน้าที่ของเราให้ดีที่สุด ใช้เวลาเพื่อการทำงานของเราเท่านั้น งานจะดีและได้ผลงานดีเป็นที่น่าพอใจของเราเองและผู้อื่น ผู้ที่ไม่สันโดษในการทำงานเช่น ผู้ที่มักจะมีกิจกรรมอื่นมาแทรก

^{๑๑}กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, “พระสูตรตันตปิฎก เล่ม ๘ สังยุตตนิกาย นิทานวรรค,” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ข้อ ๔๖๓, หน้า ๑๕๒.

ในเวลาทำงาน เช่น ตั้งวงนันทาในเวลางาน หรือ ประจบสอพลอเจ้านาย เบียดบังเวลางานไปใช้ในธุระส่วนตัว ข้อจลในผลประโยชน์ของบริษัทมาเป็นของตน ฯ การถือสันโดษในคู่ครอง คือการพอใจอยู่เฉพาะคู่ครองของตน ผู้ที่ไม่สันโดษในเรื่องดังกล่าว มักจะ สอดส่ายส่ายตาและใจไปปรารถนาในคู่ ของผู้อื่นตลอดจน ผู้ที่ยังมีผู้ปกครองอยู่ เป็นต้น ท่านพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายในเรื่องสันโดษไว้ดังนี้

“การที่เราเข้าใจความหมายของสัน โดษผิดพลาด ก็เพราะไม่ได้แยกเรื่องความต้องการ คนที่มีความสัน โดษนั้น ยังมีความต้องการคุณภาพชีวิตด้วย จึงจะเป็นความหมายที่ถูกต้อง จุดที่พลาดก็คือ เมื่อไม่รู้จักแยกประเภทความต้องการ ก็เลยพูดคลุม ปฏิเสธความต้องการ ไปเลย คนสัน โดษก็เลยกลายเป็นคนที่ไม่ต้องการอะไร... ในทางพุทธศาสนานั้น สัน โดษจะต้องมากับความเพียรเสมอไป สัน โดษเพื่ออะไร เพื่อจะได้ประหยัดแรงงานและเวลาที่จะสูญเสียไปในการที่จะปรนเปรอตน แล้วเอาแรงงานและเวลานั้น ไปใช้ในการทำงาน ปฏิบัติหน้าที่เพื่อสร้างเสริมคุณภาพชีวิต สัน โดษมีความมุ่งหมายอย่างนี้”^{๔๒}

จากข้อความข้างต้นทำให้เราทราบว่า ความสันโดษต้องประกอบด้วยการทำงาน ใช้เวลาส่วนใหญ่เพื่อการทำงาน ที่ประกอบกับความเพียร บริโภคให้น้อยลง ลดความฟุ้งเฟ้อให้น้อยลงเพื่อเป็นการเพิ่มคุณค่าให้กับชีวิต จึงถือว่าเป็น การสันโดษที่แท้จริง

ส่วน ความสันโดษในเศรษฐกิจพอเพียงในเชิงปฏิบัติ นั้น อยู่ที่ว่า เกษตรกรนั่นเองต้องเป็นผู้ที่มีความอดทน เพียรพยายามที่จะดำเนินชีวิตตามแนวทางของทฤษฎีใหม่ ให้เกิดผลผลิต ให้พอกิน พอกิน พร้อมทั้งฝึก “ใจ” ให้ถือสันโดษในพื้นที่ทำกินของตนเอง ในรายได้ของตนเอง ไม่ว่าจะมากหรือน้อย พยายามจัดสรร ความเป็นอยู่ของตนให้พออยู่พอกินก่อน ส่วนผู้ที่ไม่สันโดษ มักจะปล่อยให้ทัศนคติที่ผิดๆ มาชักนำชีวิต เช่น เห็นว่าความฟุ้งเฟ้อตามระบบทุนนิยม เป็นสิ่งที่สมควรกระทำ แต่เมื่อรายได้เต็มไม่สามารถครอบคลุมความต้องการส่วนเกินได้ จึงต้องไปกู้เงินเพื่อมาสนอง “ค่านิยมผิดๆ” ของตนเอง เป็นต้น ดังจะได้อัญเชิญ พระราชดำรัส ในเรื่องดังกล่าว คือ

“เศรษฐกิจพอเพียงนั้น เขาตีความเป็นเศรษฐกิจชุมชน หมายความว่าให้พอเพียงในหมู่บ้าน หรือในท้องถิ่นให้สามารถที่จะมีพอกิน เริ่มด้วยพอกินพอกิน ต้องมีการแลกเปลี่ยน มีการช่วยระหว่างหมู่บ้าน หรือระหว่าง จะเรียกว่า อำเภอ จังหวัด ประเทศ จะต้องมีการแลกเปลี่ยน มีการไม่พอเพียง จึงบอกว่าถ้ามีเศรษฐกิจพอเพียงเพียงเศษหนึ่งส่วนสี่ก็จะพอแล้ว จะใช้ได้”^{๔๓}

^{๔๒} พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โกมลคีมทอง, ๒๕๔๕), หน้า๑๑-๑๓.

^{๔๓} “พระราชดำรัส พระราชทานแก่คณะบุคคลต่างๆที่เข้าเฝ้าฯ ถวายชัยมงคล เนื่องในโอกาสวันเฉลิม

จากพระราชดำรัสดังกล่าว “เริ่มด้วยพอมมีพอกิน” เป็นการสนับสนุนแนวทาง “สันโดษ” ที่อยู่ในหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังเป็นประโยชน์ในวงกว้างเพราะ ต้องมีการแลกเปลี่ยน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นการถือสันโดษในผลประโยชน์ส่วนรวม เป็นคุณธรรมที่ก่อประโยชน์ให้สังคมได้อีกทางหนึ่ง จึงถือได้ว่า ความสันโดษในพุทธธรรม สอดคล้องกับแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง

ค. การพัฒนาชีวิตให้สมบูรณ์

การพัฒนาชีวิตถือเป็นคำสอนหลักของพุทธศาสนา เพราะมนุษย์เกิดมาพร้อมกับ “ความไม่รู้” หรือ อวิชชา เมื่อไม่รู้ มนุษย์จึงดำเนินชีวิตไปด้วยความประมาทต่อความจริง หรือ “ความรู้” ในชีวิต เช่น ในเรื่องความต้องการ พุทธศาสนามีคำสอนว่า “แม่น้ำเสมอด้วยต้นหาไม่มี”^{๔๔} หมายถึง ความต้องการของมนุษย์นั้น ไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่ง ก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น เพื่อบรรเทาภาวะดังกล่าว จึงต้องสอนให้มนุษย์นั้น “มีความรู้” ใน “ความจริง” (ซึ่งในที่นี้มีความต้องการรวมอยู่ด้วย) ของชีวิต เพื่อจะได้หมดทุกข์ โดยสอนให้มนุษย์ มีการพัฒนาใจหรือ สติ ไปทีละขั้นตอน เพื่อให้เกิด ปัญญา จากขั้นต้น ไปจนถึงที่สุดของปัญญาของแต่ละบุคคล โดยออกมาในแนวทางของ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพราะมนุษย์นั้น มีศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองได้ เมื่อมีความรู้และเข้าใจแล้ว สามารถที่จะดำเนินชีวิตไปในแนวทางที่สมควร และมีคุณภาพชีวิตที่ดีงาม เช่นบุคคลที่เดิมนั้น ไม่เคยถือศีลแม้แต่ข้อเดียว ต่อมาลองเริ่มถือศีลห้า ภายในเวลาไม่นานนักเขาจะพบด้วยตนเองว่า ชีวิตของเขา ประสบความสงบ ความเยือกเย็นได้เกิดขึ้นภายในใจของเขาทีละน้อย อย่างค่อยเป็นค่อยไป จากที่ต้องคอยสนองความต้องการในด้านต่างๆ ของตนเองอย่างไม่มีวันจบสิ้นนั้น มีการพัฒนาไปในทิศทางตรงข้าม มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น เกิดความรู้ ความเข้าใจในชีวิตขึ้นทีละน้อย ความเห็นแก่ตัว เอาแต่ประโยชน์ส่วนตนจะค่อยๆ ลดลง มีเวลาที่จะหันไปมองผู้อื่น ที่ทุกข์ยาก ลำบากกว่า และเปิดใจที่จะช่วยเหลือตามกำลังที่ทำได้ ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้อื่น ทำให้ ความสุขค่อยๆ หายดมาใส่ใจจิตใจของเขาทีละน้อยๆ ซึ่งเมื่อถึงวันที่เหตุปัจจัยต่างๆ มาประกอบอย่างสมบูรณ์แล้ว ชีวิตคนๆ หนึ่งจะสามารถพัฒนาไปได้อย่างสมบูรณ์

ในแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียงก็เช่นกัน เป็นแนวทางของผลประโยชน์ส่วนรวม หรือผลประโยชน์ของประเทศเป็นใหญ่ การพัฒนาชีวิตในแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง เริ่มต้นด้วยประชาชน ต้อง “พออยู่ พอกิน” ก่อน เมื่อท้องอิ่ม ครอบครัวยุติจากความลำบากแล้ว จะมีเวลานึกถึงการพัฒนาตน พัฒนาคุณภาพชีวิต นึกถึงประโยชน์ของส่วนรวม ทำให้ ทุกคนต้อง สามัคคี มี

พระชนมพรรษา ณ ศาลาศิลาจารย์ สวนจิตรลดา พระราชวังดุสิต” พระราชดำรัส (กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง), วันพฤหัสบดี ที่ ๒๓ ธันวาคม ๒๕๕๒, หน้า ๒๓.

^{๔๔} พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ. พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : โคมลคิมทอง, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕.

ผลประโยชน์ของประเทศเป็นที่ตั้ง ต้องลด ละ เลิก ความเห็นแก่ตัวและพวกพ้อง หันมาให้ความร่วมมือ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งนี้ ต้องอาศัย ความอดทน อดออม อดกลั้น ชยัน หนักเอาเบา ผู้ไม่ก้าวไปล้ำเส้นคนอื่น รู้จักให้อภัย มีเมตตา มีความจริงใจและมองโลกในแง่ดี เหล่านี้เป็นหลักการที่จะพัฒนาคนให้เป็นคนที่ดีและมีคุณภาพ โดยมีพื้นฐานมาจากแนวพระราชดำริ “เศรษฐกิจพอเพียง” ทั้งสิ้น จะเห็นได้ว่าทั้งพุทธธรรมและเศรษฐกิจพอเพียงนั้น ล้วนแต่เป็นการพัฒนาคนไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้นทั้งสิ้น จึงถือได้ว่ามีความสอดคล้องในการพัฒนาชีวิตให้สมบูรณ์เช่นกัน

๔.๖ การใช้พุทธธรรมเป็นรากฐานของเศรษฐกิจพอเพียง

ในการดำเนินการตามแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง ในทางปฏิบัติ คือการดำเนินการตาม “ทฤษฎีใหม่” แต่มีข้อว่าทุกคนจะทำได้หมด เพราะเป็นเรื่องยาก ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งดังนี้

“ก็เข้ามาเป็นเรื่องของเศรษฐกิจพอเพียง คนที่ทำนี้ ต้องไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ฟุ้งเพื่อ ได้ เขียนไว้ในทฤษฎีนั้นว่าลำบาก เพราะผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียรและความอดทน ไม่ใช่ทำทำงานๆ ไม่ใช่ว่าเป็นทฤษฎีของในหลวงแล้วจะทำให้สะดวก และไม่ใช่ว่าทำได้ทุกแห่ง ต้องเลือกที่...”^{๔๔}

จากพระราชดำรัสที่อ้างเหตุมา ทำให้เราทราบว่าเศรษฐกิจพอเพียงต้องมีหลักการในพุทธธรรม เป็นรากฐาน เป็นหลักการในการดำเนินชีวิตและการทำงาน เช่น อิทธิบาท ๔ สังคหวัตถุ ๔ พรหมวิหาร ๔ สัมมาอาชีวะ ฯลฯ เพื่อเป็นหลักการให้มุ่งมั่น ทำตามแนวของทฤษฎีใหม่ให้เป็นผลสำเร็จ จะอย่างไรก็ตาม การใช้พุทธธรรมเพื่อเป็นพื้นฐานของสิ่งใดก็ตามแต่ (เช่นการศึกษา การเมือง เศรษฐกิจ กฎหมาย เป็นต้น) ก็จะมีปัญหาอีกอย่างหนึ่งตามมาคือ จะนำพุทธธรรมเข้ามาหลอมรวมกับสิ่งนั้นได้อย่างไร การหลอมรวมพุทธธรรมเข้ากับสิ่งใดสิ่งหนึ่งในเชิงความคิดหรือทฤษฎีนั้นไม่ยาก แต่ถ้าเป็นการหลอมรวมเพื่อให้เกิดผลในทางปฏิบัติเช่นกรณีการใช้พุทธธรรมเพื่อเป็นรากฐานของเศรษฐกิจพอเพียงที่กำลังกล่าวอยู่นี้เป็นเรื่องยากกว่า ต่อไปนี้ผู้วิจัยจะเสนอว่าเราจะมีแนวทางเชิงปฏิบัติอย่างไรเพื่อให้พุทธธรรมสามารถเข้าไปหลอมรวมกับเศรษฐกิจพอเพียง

ก. การสร้างชุมชนพุทธที่เข้มแข็ง

มีชุมชนพุทธบางชุมชนในสังคมไทยที่พยายามสร้างระบบการพึ่งพาตนเองในทางเศรษฐกิจที่ตัดขาดหรือแยกออกมาจากระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมของชาติและของโลก ชุมชนเหล่านี้อาจประสบความสำเร็จในบางระดับ และบางชุมชนอาจมีปัญหาในแง่ของความเชื่อในทางพุทธศาสนา

^{๔๔} “พระราชดำรัส พระราชทานแก่คณะบุคคลต่างๆ ที่เข้าเฝ้าฯ ถวายชัยมงคล เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา พระราชวังดุสิต” พระราชดำรัส (กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง, วันศุกร์ ที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๕๑, หน้า ๒๗).

ว่าเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าตรงตามหลักการอันเป็นมาตรฐานมากน้อยเพียงใด แต่เราจะไม่พิจารณาปัญหาเหล่านี้ เราจะพิจารณาชุมชนเหล่านี้ในแง่ของการเป็นชุมชนที่พยายามอาศัยรูปแบบความเป็นสังคมพุทธเพื่อสร้างระบบเศรษฐกิจของตนเองที่เป็นอิสระจากระบบทุนนิยม หรือไม่ก็เพื่อช่วยเหลือประชาชนที่ยากไร้ให้สามารถดำรงชีพในทางเศรษฐกิจอยู่ได้ สิ่งที่ชุมชนเหล่านี้กระทำอาจใช้เป็นบทเรียน (ซึ่งก็ไม่จำเป็นอีกเช่นกันว่าชุมชนเหล่านี้จะต้องถือว่าได้ทำงานของตนดีเลิศแล้ว) สำหรับศึกษาว่าเราจะสร้างชุมชนพุทธเพื่อรองรับการมีระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเองได้อย่างไร

ชุมชนชาวอโคก

ชุมชนชาวอโคกของท่านโพธิรักษ์ มีแนวคิดในด้านเศรษฐกิจที่น่าสนใจคือ แนวทางทางด้านเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดความเป็นอยู่ของชุมชนกล่าวคือ เป็นชุมชนของผู้ปฏิบัติธรรมในแนวทางของพุทธศาสนาที่สามารถสร้างรายได้ด้วยตนเอง ซึ่งจะต่างจากสำนักปฏิบัติธรรมทั่วไป ที่อาศัยเงินบริจาคและวัตถุมงคล เป็นต้น คือเป็นชุมชนที่ “พึ่งตนเอง” ได้อย่างครบวงจร ไม่ว่าจะเป็นการทำเกษตร ปลูกอุตสาหกรรม การตลาดที่ไม่แสวงหากำไร การอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การศึกษาที่มีคำขวัญว่า ศิลเด่น เป็นงาน ชาญวิชา เน้นการก่อสร้างที่อยู่อาศัยขนาดเล็กเพื่อไม่เป็นการเบียดเบียนธรรมชาติ จะเห็นได้ว่า ในปัจจุบั มีครบ โดยมีหลักการทำงานคือ ทำงานเป็นทีม โดยมีคำสอนของท่านโพธิรักษ์ เป็นแนวทางได้แก่ การทำงานคือการปฏิบัติธรรม มีมานะอดทน ซื่อสัตย์สุจริต มีความประหยัดมัธยัสถ์ ความกล้าหาญ เมตตากรุณา ทำให้ชุมชนนี้เป็นชุมชนที่มีรูปแบบความเป็นอยู่ที่ อยู่อย่างง่าย ประหยัด มีความสามัคคี มีกิจกรรมในชุมชนสม่ำเสมอ มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง คือ การสร้างที่พักแบบเรียบง่าย การกินอยู่ และ วิถีชีวิตแบบไทย นอกจากนี้ยังเป็นการทำประโยชน์เพื่อสังคมโดย มูลนิธิต่างๆของชาวอโคก เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาอาชญากรรม และปัญหาเศรษฐกิจ ทำให้ประชาชนได้รับประโยชน์อย่างมาก ^๔

จะเห็นได้ว่า รูปแบบชุมชนของชาวอโคก ถ้าเราตัดประเด็นในแง่ของการตีความคำสอนในพุทธศาสนาออกไป จะเห็นได้ว่า ในทางปฏิบัตินั้น ชุมชนชาวอโคกเป็นชุมชนที่มีความเป็นอยู่ที่ “น่าอยู่” ไม่ว่าจะเป็นความมีระเบียบ ความเรียบง่าย เครื่องครัดในศีลธรรม และการไม่เบียดเบียนสัตว์โลกด้วยการ กินมังสวิรัต อะไรคือสิ่งหรือแนวคิดที่ทำให้ ชุมชนชาวอโคก ยังคงความเป็นอยู่อย่างนี้มาได้จนทุกวันนี้ สิ่งหนึ่งนั้น คือ ความยึดมั่นในสิ่งที่พวกเขาเห็นว่าถูกต้อง ไม่ว่าจะเป็นคำสอนของท่านพระโพธิรักษ์ และการเห็นคุณค่าของคำสอนและกิจกรรมต่างๆที่จัดทำขึ้น ที่สำคัญที่

^๔ ภัทรพร สิริกาญจน์, “สำนักสันติอโคก ความเป็นมาและบทบาททางศาสนาในสังคมไทย,” วารสารพุทธศาสนศึกษา ๘ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๔).

สุดคือ พวกเขาไม่ต้องพะวงกับปากท้อง จากกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจครบวงจรที่เกิดขึ้นที่นี่ ทำให้พวกเขามีเวลาที่จะพัฒนาจิตใจตนเอง มีเวลาสำหรับการสำรวจใจและความประพฤติตนเองว่า เป็นไปในระดับใดแล้ว มีเวลาสำหรับการทำความเพียรเพื่อการพัฒนาตนในทางที่ดี ที่ละเอียดดียิ่งๆ ขึ้นไป จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจที่ราบรื่นทำให้สังคมน่าอยู่ ทำให้คนในสังคมนั้น มีเวลาสำหรับชีวิตที่มีคุณภาพทั้งทางร่างกายและจิตใจ เศรษฐกิจนั้นแท้จริงอยู่ที่ “คน” เป็นผู้กระทำ ถ้าผู้กระทำมีการกระทำที่ราบรื่นต่อระบบเศรษฐกิจ ก็จะได้เศรษฐกิจที่ดี ถ้าไม่ ก็จะได้มาในทางตรงกันข้าม ดังนั้น การกระทำ จึงเป็นเรื่องสำคัญ การกระทำจะดีได้ ต้องมีปัญญา ต้อง “รู้” ว่าทำดีทำอย่างไร ต้องมีการศึกษา และการศึกษาที่สอนให้คนเรา คิดดี พูดดี ทำดี ก็คือ คำสอนในศาสนา ดังนั้น สำหรับชุมชนชาวอโศก คำสอนของท่านโพธิรักษ์ที่เน้นว่าการทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม จึงเป็นคำสอนที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนชาวอโศกอยู่มาได้จนทุกวันนี้

วัดสวนแก้ว

วัดสวนแก้วของพระพยอม กัลยาโณ เป็นชุมชนพุทธิกแห่งหนึ่งที่มีรูปแบบทางเศรษฐกิจที่น่าสนใจคือ ท่านพระพยอม มีความเมตตาที่จะช่วยเหลือชาวบ้านผู้ยากไร้ คนที่หมดเนื้อหมดตัว หรือถูกทอดทิ้ง ตลอดจนผู้คนที่ทุกข์ยากที่มาขอความช่วยเหลือ โดยการให้งานทำ ซึ่งผ่านทางมูลนิธิทั้ง ๑๔ โครงการ ของวัดสวนแก้ว รายได้ของวัดนอกจากจะได้รับจากเงินบริจาคแล้ว อีกส่วนคือ การนำของมาเวียนใช้ โดยการรับบริจาควัสดุเหลือใช้ จากที่ต่างๆ นำมาแปรรูป ซ่อมแซม ต่อเติม หรือ สร้างขึ้นใหม่ แล้วนำมาขายที่สหกรณ์ของวัดในราคาถูกๆ โครงการต่างๆ ออกมาในรูปของการสังคมสงเคราะห์เป็นส่วนใหญ่ เช่น การสงเคราะห์ในด้านอาชีพ โครงการด้านอาหารกลางวัน แก่เด็กนักเรียน โครงการช่วยเหลือผู้ที่ประสบภัย เช่น ไฟไหม้ น้ำท่วม โครงการช่วยเหลือผู้ติดยาเสพติด เป็นต้น

จากงานของท่านที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ถือว่าเข้าอยู่ในแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง กล่าวคือจุดมุ่งหมายที่ต้องการช่วยเหลือผู้ยากไร้ คนจน ให้มีกินเป็นอันดับแรก จากนั้นจึงสอนให้รู้จักวิชาชีพเพื่อจะได้ไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวสืบไป พร้อมกันนั้นได้สอดแทรกหลักธรรม อบรมให้เป็นคนดี โดยมีหลักธรรมที่อธิบายสั้นๆ เข้าใจง่าย และใช้ได้จริงในชีวิต เช่น ถ้าอยากรวย ต้องคิดให้ต่างจากคนอื่น มองวิกฤตให้เป็นโอกาส ต้องขยัน อดทน สู้ไม่ถอย ล้มแล้วให้ลุกขึ้นมาใหม่ อย่าท้อแท้สิ้นหวัง เป็นต้น และเนื่องจากความที่ท่านเป็นพระสงฆ์จึงทำให้ง่ายที่จะสั่งสอนอบรมธรรมไปพร้อมๆ กับการที่ท่านให้ความสงเคราะห์ต่างๆ จึงถือเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนทางหนึ่ง จากในเรื่องนี้สรุปได้ว่า นอกจากมีพุทธธรรมแล้ว พระสงฆ์ยังเป็นหลักอันสำคัญที่จะเฝ้าระวังรักษาทั้งร่างกายและจิตใจ ให้ผู้ที่บอบช้ำ สามารถมีกำลังใจและกำลังกายลุกขึ้นมาสู้ชีวิต เพื่อตนเอง เพื่อครอบครัว และเพื่อประเทศชาติได้อีกครั้ง ในแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียง

ข. พุทธธรรมในเศรษฐกิจพอเพียง

แนวทางของพุทธธรรมที่แฝงอยู่ในหลักการของเศรษฐกิจพอเพียง เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ ในระยะยาวนั้น เศรษฐกิจพอเพียงจะสามารถดำเนินไปได้ ดังนี้

๑. ในด้านเศรษฐกิจ จากหลักการของความสันโดษ และทางสายกลาง จะเป็นแนวทางทำให้ผู้ คนรู้ถึงระดับความพอเพียงของตนเอง ว่า ความพอเพียงที่ประกอบอยู่ในความสันโดษนั้น ต้องเป็น ความพอเพียงที่ประกอบด้วย คุณภาพ ไม่ใช่ทำให้ “น้อยเข้าไว้” จนไม่พอ จนเบียดเบียนตนเอง หรือเป็นความสันโดษจนไม่ยอมสูงส่งกับใคร ในกรณีนี้ถือเป็นวิชาชีพซึ่งคมมากกว่า นอกจากนี้ ยัง ต้องประกอบด้วย ความรู้จักประมาณในการบริโภคให้พอดี^๙ ดังนั้น ความสันโดษและทางสาย กลาง ไม่จำเป็นว่าแต่ละคนต้องเท่ากัน แต่ให้มีคุณภาพไม่ เบียดเบียนตนเอง พร้อมทั้งประกอบ ด้วยความเพียร อย่างยิ่งด้วย

๒. ในด้านสังคม ดูเหมือนว่าค่านิยม“แข่งกันรวย”ยังเป็นปลวกร้ายทำลายสังคมไทยอยู่ เศรษฐกิจพอเพียงจะช่วย ชะลอหรือเหนี่ยวรั้ง ค่านิยมดังกล่าวนี้ได้โดยผ่านทางหลักคำสอนในเรื่อง สมชีวิตา คือ การเลี้ยงชีวิตพอเหมาะซึ่ง คือ ความพอประมาณ ที่ประกอบด้วยความมีเหตุผลนั้นเอง ทำให้เกิดค่านิยมที่ถูกต้องต่อสังคม ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาในทางที่ดี เช่น การนำเงินมา บริจาคช่วยเหลือผู้ที่ยากไร้ ชาติแคว้น ต่างๆ ถือเป็น การกระจาย รายได้ทางหนึ่ง

๓. ในด้านจริยธรรม ความซื่อสัตย์เป็นคุณธรรมสำคัญที่ต้องมีการกระตุ้นให้เห็นคุณ ประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น เช่น ความซื่อสัตย์ก่อให้เกิดความประหยัด และ ความปลอดภัย เป็นต้น^{๑๐} ในหลักการของเศรษฐกิจพอเพียง ความซื่อสัตย์เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งสิ่งหนึ่ง เพราะจะ ทำให้ระบบสหกรณ์สามารถดำเนินการต่อไปได้ จากความซื่อสัตย์ของคนในชุมชนเอง เช่น กลุ่ม ออมทรัพย์ ตำบลคลองเปี้ย อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา^{๑๑} นอกจากนี้ ความซื่อสัตย์ยังส่งผล ประโยชน์ให้แก่ประเทศในภาครวม โดยที่ทุกคน ทำงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ดังจะได้อัญเชิญ พระบรมราชาวาท เกี่ยวกับรากฐานสำคัญของชีวิต และ ความสำคัญของการศึกษาทางด้านจิตใจ และศีลธรรมจรรยา ดังนี้

“จิตใจและความประพฤติที่สะอาดและมีระเบียบเป็นรากฐานที่สำคัญของชีวิต ทั้ง จิตใจทั้งความประพฤติ ดังนั้น ใจจะเกิดมีขึ้นเองได้ หากแต่จำต้องฝึกหัดอบรมและ

^๙ พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : โกมลคิมทอง, ๒๕๔๕), หน้า ๓๗.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๑๑} สมพร เทพพิชิต ภาคีสมาชิก, “แนวคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจทางสายกลาง,” บรรยายในที่ประชุมราช บัณฑิตและภาคีสมาชิก สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง, ราชบัณฑิตยสถาน วันพุธที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๗, หน้า ๕๘. (เอกสาร ไม้ตีพิมพ์เผยแพร่)

สนับสนุนส่งเสริมกันอย่างจริงจังสม่ำเสมอ นับตั้งแต่บุคคลเกิด ดังที่มนุษย์ ไม่ว่าชาติใด ภาษาใด ได้เฝ้าพยายามกระทำสืบต่อกันมาทุกยุคทุกสมัย ทั้งนี้เพื่อให้สามารถรักษาตัว และมีความสุข ความสำเร็จในการครองชีวิต ทั้งให้สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่น ได้ด้วยความ ผาสุกสงบ ดังนั้นถึงแม้เรา ดังนั้นถึงแม้เรา จะอยู่ในท่ามกลางความเจริญรุดหน้าแห่งยุค ปัจจุบันอย่างไร เราก็ทอดทิ้งการศึกษาทางด้านจิตใจและศีลธรรมจรรยาไม่ได้ตรงข้าม เราควรเอาใจใส่สั่งสอนกันให้หนักแน่นยิ่งขึ้นเพื่อให้ความคิดความเข้าใจ ถูกต้องสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทั้งหลายที่วิวัฒนาการไปไม่หยุดยั้ง”^{๔๖}

จากพระราชดำรัสข้างต้นเป็นการยืนยันถึงความสำคัญของความซื่อสัตย์ ซึ่งเป็นรากฐานที่สำคัญยิ่งของชีวิต ในทางที่จะทำให้มีชีวิตที่สุขสงบและมีการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

๔. เศรษฐกิจพอเพียงในด้านของธุรกิจ ในขั้นต้นนั้น ดูประหนึ่งว่า เศรษฐกิจพอเพียงจะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับด้านนี้ เพราะการค้ากำไรและผลประโยชน์สูงสุดเป็นเป้าหมายสำคัญของธุรกิจ แต่ถ้าเจ้าของธุรกิจใช้ความคิดสัจนึกก็จะเห็นว่า ธุรกิจที่ประกอบด้วยคุณธรรม ไม่ว่าจะต่อลูกค้า หรือคู่ค้าด้วยตนเอง ย่อมมีแนวโน้มที่จะยืนอยู่ได้นานกว่าธุรกิจที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวแต่เพียงอย่างเดียว เช่น สินค้าที่ผลิตตรงตามความต้องการของผู้บริโภคโดยที่สามารถรักษาคุณภาพที่ดีไว้ได้ คิดกำไรจากลูกค้าในอัตราที่รับได้ คือไม่มากจนเกินไป ย่อมมีแนวโน้มที่จะได้รับการเชื่อมั่นและใช้ผลิตภัณฑ์ซ้ำๆจากผู้บริโภค ในขณะที่เดียวกันก็มีความเชื่อถือจากคู่ค้าด้วยกันสูง ในเวลาที่ตกต่ำ คู่ค้าจะสามารถช่วยเหลือธุรกิจเหล่านี้ให้กลับมาตั้งตัวใหม่ได้เพราะมีความไว้วางใจว่าจะไม่ถูกโกง ในภายหลัง

นอกจากความซื่อสัตย์แล้ว ความพอประมาณ ก็เป็นคุณธรรมที่สำคัญของธุรกิจ คือ อย่าตาโต หมายถึงธุรกิจที่ดำเนินการด้วยความค่อยเป็นค่อยไป เมื่อมีกำไรจึงค่อยๆขยายกิจการ ธุรกิจชนิดนี้ย่อมมีแนวโน้มที่จะยืนยงอยู่ได้นานจากรากฐานที่มั่นคง ข้อเสียของธุรกิจประเภทนี้คือ ใช้เวลานานในการดำเนินการ แต่ในปัจจุบัน กิจหลายประเภท ใช้การกู้เงินมาลงทุนเพื่อขยายกิจการใหญ่ขึ้นมากในเวลาอันรวดเร็ว เมื่อมีปัญหาภาวะต้นทุนที่สูงเกินไป เช่นกรณีของการผลิตสินค้า การเกษตรบรรจกระป๋อง โดยที่ขยายโรงงานใหญ่ ในเวลาอันสั้น จนผลิตผลในพื้นที่ไม่พอป้อนโรงงาน ต้องนำผลิตผลมาจากที่อื่นที่ไกลๆ ทำให้ต้องเสียค่าขนส่งมาก เกิดเป็นต้นทุนการผลิตที่สูงจนได้กำไรไม่คุ้มค่า ทำให้ต้องปิดโรงงานไปในที่สุด เป็นต้น ดังนั้นธุรกิจ จึงควรดำเนินการด้วยความพอประมาณ การกู้เงินเพื่อการลงทุนนั้น สามารถเป็นไปได้ ในวงเงินสูงสุดไม่เกินมูลค่าทรัพย์สินที่

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

เป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ เช่น ถ้าเรามีทรัพย์สินเช่นที่ดิน หรือบ้าน ฯ ในมูลค่า สามล้านบาท ธุรกิจของเราควรกู้เงินสูงสุดเพื่อการดำเนินการใดๆในทางธุรกิจไม่เกินสามล้านบาท เป็นต้น

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าหลักการของเศรษฐกิจพอเพียงนั้นสามารถเป็นฐานที่ดีแก่การดำเนินชีวิตในทุกๆด้านไม่ว่าจะเป็น ดีต่อตนเอง ต่ออาชีพการงาน ต่อครอบครัว ต่อสังคม และในภาครวมแล้วดีต่อประเทศชาติในที่สุด โดยมีพุทธธรรม เป็นตัวต่อย้ำให้ไปสู่ความสำเร็จที่ตั้งใจในที่สุด